

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIX-ik évf.

Május, Junius. 1884.

3-ik füzet.

AZ UNITARISMUS ANGLIÁBAN.

Gróf Goblet D'Alviella könyvéből.*)

Az unitarismus történelme Angliában szoros összeköttetésben van a szabad vizsgálódás fejlődésével. Nem mintha ennek a tannak képviselőin kívül ne lettek volna mások is, kik a gondolat felszabadulására hatalmas befolyást gyakoroltak, vagy mintha a józan okosság eléhaladását a christologia változataiban egyedül csak nekik lehetne tulajdonítani; de a Jézus istensége, bármiként alakult is e tan, mégis szegletkövét alkotja a supernaturalisticus kereszténységnek, központi dogmáját a kijelentésre alapított theológiának.

Egyébiránt nagyon is felületes nézet lenne az unitarismusról azt állítani, hogy az csak egyszerű fellázadás a szent háromság dogmája, vagy az evangéliumok megalakulása után keletkezett minden dogmák ellen. Eredetétől fogva, igen természetesen, központi vonzerő lett az mindazokra a szellemekre nézve, kik korokban a keresztény közösség keresésében a legelől jártak; és ezek viszont nagy hatással voltak az unitárius theológiára az által, hogy azt az egymás után jövő nemzedékek gondolkozásának előhaladása szerint módosították. E szerint az unitarismus benső történelme csakugyan nem egyéb, mint ama törekvés hosszu sorozata: összhangzásba hozni a keresztény tant a bölcelemmel és tudománynyal. S az ma is annak a lényeges jellemvonása, hogy oly egyházat alkosson, mely nyitva áll mindeneknek, kik a történelmi kereszténység előbbvitelén akarnak munkálni.

Az unitarismus eredetét koronként megkisértették némelyek Lollard követőivel hozni kapcsolatba, kiknek némi maradványa még a reformátioikor is volt; mások az anabaptistákkal, kiket a XVI-ik száz esztendőbeli üldözések hoztak Német-alföldről Angliába, az olasz és spanyol protestánsokkal, kik VI-ik Eduárd és Erzsébet ven-

*)L'Evolution religieuse contemporaine chez les Anglais, les Americains et les Hindous par le Comte Goblet D'Alviella, membre de la Chamber des Représentants de Belgique. Paris, Librairie Germer Bailliére et C-ie, Bruxelles, Librairie Européenne C. Muquardt. 1884.

dégszeretetét élvezték¹⁾); végül a Hollandiából bevitt socinianus iratokkal, melyek a két első Stuart uralkodása alatt nyilvános forgalomban voltak. Anynyi bizonyos, hogy az arianismus VIII. Henrik óta szórványosan jelentkezett, a mint azt a Spears Róberttől kiadott mű unitárius martyrok című fejezetéből látni lehet²⁾, és hogy a forradalmat megelőzőleg sok fordítás adatott közre a lengyel socinianusoknak a szent háromság ellen intézett munkáiból. De csakis 1648-ból, a hoszszu parlament idejéből van feljegyezés arról, hogy Londonban anti-trinitarius titkos összejövetelek tartattak, bizonyos Welchman nevű egyén elnöklete alatt. Ott azt prédikálták, hogy a Krisztus csak egy próféta volt, hogy csodákat tett, de nem volt Isten³⁾. Ezt a propagandát aztán nemsokára Biddle János tanár vette kezébe, kiről megjegyzendő, hogy a bibliában anynyira járatos volt, hogy az egész ujszövetséget eredeti szövegében könyv nélkül tudta⁴⁾. Tayler szerint ugy látszik, hogy Biddle nem ismerte a socinianus műveket, s kizárólag csak a bibliából merítette tanának elemeit. 1645-ben megfosztatván a Saint-Mary iskolában Gloucesterben elfoglalt tanszékétől, azon az okon, hogy elég merész volt az egyházi biróság előtt, mely a végre volt kiküldve, hogy eretnekségeiért kérdőre vonja, nézeteit védelmezni, a Newgate-be zárattott. Azonban a börtönben is talált módot arra, hogy két munkát kibocsásson a Krisztus és a szent Lélek istensége ellen. Az akkoriban a presbyterianusok befolyása alatt álló parlament e munkákat megégettetni ítélte, és egy törvényt szavazott meg, mely az Isten-káromlás ellen kihirdetett más büntetések között a szentháromság tagadására halálbüntetést mondott ki.

Azonban e könyvek még nem az utolsó nyilatkozatai voltak e szerény gondolkozónak az állam és egyház egyesült erői ellen folytatott harcában. Alig hogy Cromwell 1652-ben az independensektől támogatva amnestiát adott, s a Newgate kapui Biddlenek is megnyitlak, sietett minden vasárnap magán összejöveteleket tartani, hol tanait hirdette, kezében a bibliával. Ekkor Cromwell aztán a Scilly szigetére küldötte számkivetésbe, de a protector igazolására meg kell jegyeznünk, hogy neki titkon segedelmet ígért, s végtére

1) V. J. Bonet-Maury, *Des origines du Christianisme unitaire chez les Anglais*. I. vol, Paris, Fischbacher, 1881.

2) R. Spears, *Rise and Progress of Unitarianism in Modern Times*, p. 7.

3) Bonet-Maury, *op. cit.* p. 232.

4) J. J. Tayler. *A Retrospect of the Religious Life of England*. 2-e. ed. p. 221.

megengedte, hogy Angliába visszatérjen. Biddle ezt az engedélyt csak arra használta fel, hogy újra kezdje apostolságát. De a restauratio után törvénytelen isteni tiszteletet tartásáért harmadszor is bebörtönöztetvén, fogságban halt meg az 1662. év folyamán, 47 éves korában.

Mint az igazságos ügynek minden mátyrja, Biddle is maga után sok követőt hagyott hátra, kik között első helyen említhetjük Cooper János lelkészt, ki a gloucesteri iskolában az ő helyére lépett volt. Megfosztatván hivatalától, s kizáratván a „Uniformity-act“ által az anglikán egyházból, melyből e törvény miatt akkor mintegy 2000 lelkész kényszerült kilépni, Cooper ugyanabban az esztendőben, mikor Biddle meghalt, Cheltenhamban egy gyülekezetet szervezett, melynek husz évig volt vezére¹⁾. Londonban is, hol Firmin Tamás, egy gazdag kereskedő volt a socinianusok feje, ki a hivatalos egyházzal egyházi tekintetben nem szakított, sikerült az unitáriusoknak egy oly egyesületi központot fentartani, mely a Stuart-dynastia utolsó éveit minden nagyobb üldözés nélkül átélhette.

Az általános türelem, melyet II-ik Jakab a katolikusok érdekében törekedett megvalósítani, természetesen az összes independensekre — az unitáriusokat is odaértve — előnyös kellett hogy legyen. Mindazonáltal még messze volt az az idő, mikor az unitárius tanokat nyilvánosan lehetett terjeszteni. Még az 1688-iki forradalom is, mely a dissidensekre a lelkiismereti szabadságot kimondotta, egy törvény által, melyet Lecky nem kékik a vallási szabadság Magna Chartájának nevezni, formális kivételt tesz mindazokra, kik a pápát elismerik, mind pedig azokra, kik a szent háromságot tagadják.

Valóban oly nagy volt e tekintetben az előítélet, hogy oly férfiak, minő Milton, Locke és Newton, jónak látták a maradék számára tartani fenn azt, hogy ők unitárius nézeteket vallottak. A „Doctrina Christiana“ kézírata, melyben Milton azt mutatja meg, hogy a szentírás szerint a názáreti Jézus Krisztus atyja az egyedül való Isten, Anglia levéltárában 1823-ig maradt elrejtve. Locke a mig élt visszatartotta a közzétételét „Adversaria Theologica“ czimü művének, s dr. Edwardstól socinianismussal vádatvatván, nem késett így nyilatkozni: „Az apostolok symboluma nem inkább socinianus, mint én vagyok“. Newton pedig éppen abban a pillanatban, a mikor „A szentírás két kiváló elferdítésének kimutatása“ czimü munkája már utnak indított volt Hollandiába,

1) Spears, op. cit. p. 21.

hogy ott kinyomassék, azonnal másképpen rendelkezett attól való félelmében, nehogy a szerzőt felfedezzék, a névtelenség leple ellenére.

Pedig ez éppen abban az időben történt, a mikor Woolston deistának a Krisztus csodái ellen irt munkája 30,000 példányban forgott közkezen. Igaz, hogy Woolston ennek következtében elveszítette cambridgei egyetemi tagsági fizetését, s a legfelsőbb királyi törvényszéktől elítéltetett, s mivel büntetését nem tudta kifizetni, börtönbe vettetett. De általában sokkal veszedelmesebb volt a socinianus kereszténységet prédikálni, mint deista, vagy éppen atheista tanokat terjeszteni, abból a kitünő okból, mert ezek egyszerűen, mint bölcséleti vélemények jelentek meg, míg az unitarizmus egyenesen a vallás átalakítását célozta. S tulajdonképpen az unitáriusok azt, hogy ha hivatalosan nem is ismertettek el, de nyilvánosan megtűrettek, annak a visszahatásnak köszönhetik, mely az anglikán egyházban a latitudinarius és arminianus iránylatok nyomán eléállott.

A második unitárius templomot 1774-ben nyitották meg Londonban, mindazoknak a büntető intézkedéseknek ellenére, melyek az unitárius tanok terjesztését még mindig tiltották, s melyek egészen 1813-ig fennállottak a törvényekben. E templom alapítása egy anglikán lelkésznek, Lindsay-nek az érdeme, ki az államegyházban való állásáról önkéntesen mondott le. A XVIII-ik száz esztendő végét már az unitarizmus jelentékeny terjedése jelzi, a dr. Priestley hatása alatt, ki számos munkát irt abból a célból, hogy Jézusnak kizárólag emberi természetét a szentírás szerint megmutassa. Szerencsétlenségére a francia forradalom iránti rokonszenve visszahatást szült ellene a sokaságban, és őt 1794-ben száműzték Amerikába a nélkül, hogy sejtették volna, hogy egy napon éppen abban a városban, hol a felbőszült nép házát kirabolta, s gyülekezetét szétszórta, Birminghamban, emlékoszlopot fognak neki emelni.

A Krisztus természetéről való protestans eszmékben éppen ahhoz hasonló evolútiót észlelhetni, mint a melyet a puritan felekezetek az ősz keresztény egyház szerkezetéhez való visszatérő törekvésükben mutatnak fel. A Krisztus istensége dogmája a reformáció után azonnal egészen ellenkező irányban vette fejlődése útját, mint a milyent alakulása korszakában követett. A mint Reville megmutatta, már Calvin elkészítette bizonyos tekintetben az utat a Krisztus istenségének tagadására az által, hogy kiemelte a Jézus emberi voltát¹⁾. Servétnél meg, mint hajdan Ariusnál, a Krisztus csak az Isten igéje

1) Alb. Reville, Histoire du dogme de la Divinité de Jésus-Christ. Paris, 1876, p. 133.

lesz, egy bizonyos neme a demiurgosnak, első szülötte a teremtésnek. A socinianusok meg csupán embernek tartják, de olyanak, a ki csodálatosan fogantatott, s végül isteni méltóságot nyert. Biddle még megengedi, hogy alárendelt isteni tiszteletben részesíttessék, de az Istennel egyenlő tiszteletet ő is teljesen megtagadja tőle. Priestley szemeiben Jézus egyszerűen a Messiás, Isten különös küldötte rendkívüli tehetségekkel, mely felfogást igyekszik ő a biblia illető helyeivel is megerősíteni, várván a napot, mikor eléhaladottabb reformátorok fognak jőni, hogy megszüntessék a keresztény vallás alapítójának azt a kiváltságát, hogy neki természetfeletti hatalma volna, sőt még hogy Isten és emberek közti közbenjáró lenne, nem hagyván meg egyebet számára, csak erkölcsi és vallási hatása dicsfényét.

Priestley mélyen meg volt győződve arról, hogy a történelem tanubizonyosságai a kijelentés valódiságát elvitatatlanul megállították, s mint Locke és Hartley hí tanítványa éppen erre a hitre alapította egész vallási rendszerét. „Hogyha van valamely igazság a történelemben — írja „*Essay on the Inspiration of Christ*“ című munkájában — azt bizonyosnak lehet venni, hogy Jézus csodákat tett isteni küldetése jeléül, hirdette a halottak feltámadását, s a mi több, ő maga meghalván feltámadott, hogy tanát ez által megerősítse. E tényekben való hitet nevezem én a kereszténység hitének.“ Ez érvelés teljes öszhangzásban volt ama korszak racionalistái szellemével; és hogy azt az unitárius theologusok legnagyobb része elfogadta, ez nem kis mértékben befolyt arra, hogy ama vallási ridegség felőli vélemény, mely az angol unitarismusra oly hosszú ideig nehezedett, teljesen megerősíttessék.

Erre az ellenhatás Amerikából jött, hol Channing iratai az unitárius egyházban ugyanazon természetű befolyást gyakorolták, mint a Coleridge-éi az anglikán theológiában. Mindkettő — az egyik a lelkiismeret iránti tisztelettől, a másik a német bölcelem irányától vezetettve — tényleg az ember egyénisége vallási fontosságát emelte ki és az emberben az erkölcsi felelősség felébresztését célozta, a szabad elhatározás ismeretével együtt, melyet a sensualis theologia érve többé vagy kevésbé kérdésessé tett volt. De míg Coleridge az új módszer minden eszközeit arra fordította, hogy kijavítsa az ortho-doxia réseit, Channing arra használta fel, hogy a vallás és a theologia közti különbséget állapítsa meg, minek köszönhetni, hogy a szabad kereszténység rázkódás nélkül kiállja a modern bírálat támadásait s mi biztosította az unitarismus jövőjét azáltal, hogy azt

egy végtelenül haladó tanná tette.¹⁾ Mindkettő elfogadta a biblia csalhatatlanságát mindazokkal a következtetésekkel egyetemben, melyek ebből a Jézus természetét és szerepét illetőleg vonhatók. De míg az angol theologus arra használta minden erejét, hogy egy finom magyarázattal kisebbitse a nehézségeket, melyekbe e nézet az ő egyháza eléhaladottabb szellemeit sodorta, az amerikai lelkész csak egyéni kérdést csinált abból s minden hitvalláson kívül kereste a vallásos közösség alapját. S valóban az unitarismus kebelében Channingtől kezdődik a theologiai vélemények különfélesége, mely nem tetszhetik azoknak, kik a tanban az egyformaságot szeretik, de a mely az unitarismusnak napjainkban is kiváló eredetiségét és erejét alkotja.

A 19-ik száz esztendő első három tizedétől kezdve abban az iskolában, mely a Dr. Priestley theologiját fogadta el, s mely a bibliai supernaturalismusban a kereszténység épületének tetőzetét látta, lassanként az unitáriusoknak egy nemzedéke állott elé, mely a vallásos érzelem forrásait és a kereszténységet kiválóan a lelkiismeret erkölcsi parancsaiban és a lélek benső aspiratioiban kereste. S ámbár ez a nemzedék a bibliát kitünőleg a vallás törvénykönyvének s Jézust az emberiség megszabeditására küldött isteni választottnak tekintette, mégis a kijelentés külső bizonyítékait csakhamar másodrendű fontosságuknak kezdette tartani, következésképpen a bibliai traditiók szövegét minden nagyobb megerőltetés nélkül feláldozhatta, midőn ezt mind a tudományból, mind a történelemből vett adatokkal meg kezdték czáfolni. Eddig azonban még sem ment oly messze, hogy a csodák valóságát egészben és a priori tagadja. Hanem mint e száz év kritikai és tudományos kettős áramlata eléhaladott, az unitarismus főbb képviselői közt oly nézetek fejlődését látjuk, melyek Istennek a természet törvényeivel ellenkező beavatkozhatóságát tagadják s a kereszténységet is alávetik a vallási fejlődés egyetemese törvényeinek.

Ma a Priestley iskolája csak nem egészen eltűnt. A közép árnnyalat, melynek Dr. Martineau ezelőtt harmincz évvel volt képviselője²⁾ az unitárius egyház szélső jobb oldalává lett; s ő maga jóllehet fentartja a keresztény kijelentés sajátlagos jellegét s a kereszténység alapítója abszolút fensőségét, de már régóta csatlakozott ahhoz a nézethez, hogy az Isten működése csak a természet törvényei sza-

¹⁾ V. J. Martineau, *The three Stages of Unitarian Theology.* 2-e éd. London, 1882.

²⁾ Ch. de Remusat, *Les controverses religieuses en Angleterre,* dans la *Revue des Deux Mondes* du 1-er janvier 1859.

bályszerű folyásában, a történelem fokozatosan eléhaladó fejlődésében és a lelkiismeret benső aspiratioiban keresendő.¹⁾ Végül az unitariszmus bal oldala előtt Jézus csak kora és nemzete szüleménye, ki kortársainál érzelmei emelkedettségénél fogva nagyobb s a ki az emberiség iránti szeretet által bámulatosan inspirálva volt, de alá volt vetve az emberi természet véges korlátainak, szóval a történelmi reformatorok családjába tartozik.

E nézet teljesen azonos az ugynevezett theistákéval, kik hosszasan egyedül állván a vallásos társadalomban, végre az unitariszmus eléhaladott szárnyával találkoznak. Newman Ferencz például, ki harmincz évnél tovább harcban állott a kereszténység minden töredékeivel — az unitáriusokat sem véve ki — mert nem fogadta el a biblia kijelentés-jellegét s a közbenjáró szükséges voltát, természetesen megtalálta helyét az unitáriusok közt azon a napon, melyen az egyház oly hitvallás előtt nyílt meg, mint a Dean Péteré, melyet ő a clerkenwelli unitárius gyülekezett előtt a következőleg formulázott: „A végtelenül tökéletes Istenben való hit a mi theológiánk. A világ egyetem a mi isteni kijelentésünk. A természet és minden korok ésnépek szent iratainak kinyilatkoztatásai a mi bibliánk. Az emberiségben megtestesült jója mi Krisztusunk. A természet törvényszerű folyása a mi csodáink. A ki minket vezet és segít, a mi megváltónk. Személyes szentségünk gyarapodása a mi üdvünk. Az Isten és emberek iránt való szeretet — kegyesség és erkölcsösség — a mi egyedüli sacramentumaink.²⁾

Melyik szabad gondolkozó, bármi kevésbé hisz Istent s bármi kevés hite van a haladásban, vonakodnék aláírni ily elveket, a mikor azok által ki tudja békíteni a vallásos érzelmet az észszel. Nem kell azért csodálkozni, ha Newman, midőn az unitáriusok közé lépett, e beszédről tett megemlékezéssel vezette be belépése indoklását. Őt egyébiránt tárt karokkal fogadták s 1878. óta a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ alelnökei közt szerepel.

Az unitariszmus ez árnyalatán még tul ment egy néhány tehetőséges ifju lelkész, kik bizonyos idealisticus pantheismust vallanak, melyet vagy Strauss vagy Spencer eszméiből kölcsönöztek. A keresztény hagyománnyal szemben csaknem ugyanazt azt az álláspontot foglalják el, melyet a theisták. De az Istenben inkább sze-

¹⁾ V. J. Martineau, *Loss and Gain in Recent Theology*. London 1881. *The three Stages of Unitarian Theology* 2-d ed. London 1882.

²⁾ Clerkenwell Unitarian Church. *The Minister's Leading Religious Principles*, függelék Newmann tanár *Sin against God* című beszédéhez. London. Trübner 1875.

retnek egy titkos és meghatározhatlan hatalmat látni, ki a rend és igazság megvalósítására munkál a világban. Némelyek pedig a vallás tárgyául kizárólag az emberi ideálnak a gyakorlatba átvitelét tekintik, s ez az az ideál, melyet istenitének, hogy imádják. Így az unitárius theológiában található bölcselmi nézetek fokozata a félig orthodox socinianismustól egészen a Comte evangéliuma szerinti humanitas vallásáig ért el.

Az ember azt kérdezheti, hogy ennek az evolutionnak a haladása nem mutatja-e egyszersmind az unitárius hitbuzgóság lankadtságát és lazaságát, mely már az utóbbi 30—40 esztendő óta jeleztetett, attól az időtől fogva tudniillik, a mikor az unitáriusok zöme még hitt a biblia csalhatatlanságában és a Krisztus csodatevő erejében. E kérdésre feleletül idézek Armstrong lelkésznek a „Western Union“ tagjai előtt 1883, jun. 14-én tartott beszédéből.¹⁾ Feltüntetvén, hogy a bibliai exegesisnek az utóbbi huszonöt év alatt Angliában tett elhaladása a kereszténység eredetét és okmányait egészen megfosztotta a természetfeletti dicsfénytől, azt mondja, hogy némelyeknek úgy tetszhetett, hogy e kritikai eljárás meg fogja semmisíteni még azt a fontosságot is, melyet az unitáriusok a biblia elbeszéléseinek és a Jézus személyiségének eddig tulajdonítottak. Azonban hozzáteszi, hogy ezeket a sötét feltevéseket a tények meghazudtolták és tovább menve így folytatja:

„Nem rombolás, hanem újraalkotás fejlődött ki ebből a forrongásból. A biblia kezdette nem érdekelni az embereket, mert a mi magyarázási módunkban nem találták meg az igazság savát. De ma már tisztán állanak a tények előttünk. Ma már tudjuk, mikép fejlődött ki az a bámulatos irodalom; mit ezelőtt nem tudtunk. S a biblia így minden történelmek közt a legérdekesebb történelem lett. S mi érezzük, hogy abban Isten szelleme mozog s megtanuljuk belőle, hogy az Isten kísérteten, vétken és bűnön keresztül mikép neveli a nemzeteket a humanitásban. Igaz hogy nem tartjuk többet a bibliát természetfeletti kijelentésnek s nem tulajdonítunk annak sem valóságos, sem képzelt csalhatatlanságot, de azért szeretjük, mert úgy találjuk, hogy abban tiszta vizek forrása van, mely lelkünket örök igazságokkal táplálja.

Így Krisztus is mindinkább vesztette fölényét, mikor a híralat korszaka beállott s az ember azt gondolta volna, hogy részekre szedve a levegőben feloldódik s nem marad egyéb számunkra, mint egy

¹⁾ R. A. Armstrong, Hopes and Dangers of English Unitarianism. Inquirer, jun. 30. 1883.

képzelődés-szülte mythikus személyiség. De mi történt? Igaz, hogy mi elejtettünk sok régi, a mi korunk előtt igen mesterkéltnak és igen technikusként látszó kifejezést. Igaz, hogy nem teszszük többet Krisztust miközénk és az Atya közé. Sokan vannak köztünk, kik nem hiszik, hogy ő másként jöhetett volna a világra, mint más tisztességes és szerető szülők gyermekei; nem hiszik, hogy Herodes vagy a keleti bölcsek sokat tudtak volna születéséről, hogy a galilei tenger hullámain szavával lecsendesítette volna, vagy bárminő tengerhullámok felett lebegett volna, mint egy szellem; nem hiszik, hogy a már egyszer megsebzett és meghalt testbe új élet árja ömlött volna, s hogy szelleme másképp jutott volna az Isten kebelébe, mint más olyanoké, kik igazán szerettek, hűn szolgáltak és meghaltak dicsően a nekik kijelölt álláson. Nem! ő előttünk egészen ember és mi látjuk, hogy azok a legendák miképp állottak elé tanítványai szeretetéből és bámulatából. De éppen ezáltal lett a Jézus a mi szemünk előtt valóságos, élő, átlátható, erős és szép Jézussá. Mi őt teljesen testvérünknek érezzük. Látjuk, mint gyermeket a boldog otthonban, mint ifjút, a mint a Jordán felől jövő rendkívüli, szigorú, de lelkesítő szózatra figyel, mint férfit, midőn apostoli tevékenysége közepett azért eseng, hogy a hegy magányában imádkozhassék. S érteni tudjuk az örömet, melyet neki a szegények segítése és vigasztalása szerzett, a bánatot, melyet a miatt érez, hogy őt sokan nem értik; érteni tudjuk benne az erő és gyöngédség, a legyőzhetlen akarat és vonzó modor, a szenvedélyes vágyódás és a zavartalan nyugodtság bámulatos egyesülését; s aztán mikor körülte lassanként minden beborul s magát mindenektől elhagyatva érezi, az ő hősiességét és halálát.

És őt példányául vehetjük mindannak, a mi nemest és rokonszenvest az emberiség elé tudott állítani s szerethetjük őt teljes szívünk-ből és lelkünk-ből.

És hogyha nem lett volna ez a kritika, ez a kérlelhetetlen részletező analysis, mely oly rombolónak és halálosnak tetszett, mi mindinkább el lettünk volna választva a Krisztustól. A megoldatlan maradt történelmi és bölcselmi nehézségek elválasztó ék lettek volna közöttünk és ő között. S nekünk nem lenne most Krisztusunk s a kereszténység nem volna egyéb üres szónál.“

Könnyen érthető, hogy ily körülmények közt az unitáriusok és a széles értelemben vett egyház tagjai, valamint a liberális protestánsok a Continensen a bibliai exegesis elébbvitelén teljes erejük-ből munkáltak. Angliában főleg Weeeksteed Filep H. unitárius lelkes az, a ki népszerűsíti ama modern protestáns iskola főbb mun-

káit, melynek fényes nevü képviselői Kuenen és a leydeni egyetem más tanárai.

Az isteni tisztelet formái az angol unitáriusoknál éppen oly különféleséget mutatnak fel, mint theologiai nézeteik. Mindenik gyülekezet maga állítja meg az isteni tisztelet formáját a maga nézetét vagy pedig lelkésze előszeretettel követve. Az 1883-ki „Unitarian Almanac” szerint huszonöt liturgiai forma van az unitáriusoknál használatban, ide nem számítva néhány elszigetelten álló gyülekezet újításait. A legtöbb ezek közül a formulák közül a tiszta theismus nyelvén beszél, de vannak még olyanok is, melyek a régi supernaturalisticus phraseológiát használják. Leginkább el van terjedve a Dr. Martineau által szerkesztett közimakönyv (Book of Common Prayer for Christian Worship.) Abban tiz alkalomra foglaltatnak imák, azonkívül vannak még benne formulák a keresztelelésre, confirmatióra, papszentelésre, s betegekért, veszélyben levő tengereszekért, a béke helyreállításáért, a királynéért, a királyi családért, az egyházért, parlamentért stb. mondandó imák. E szertartások egy része kevésbé van használatban az unitáriusoknál, de azoknak a könyvben való megtartása kimagyarázható abból a módból, a melylyel az szerkesztve volt, — szerzőnek ugyanis az volt a célja, hogy az anglikán liturgiát megtisztítsa minden trinitarius és dogmatikus kifejezéstől, és a hátsó gondolata talán, hogy azt idővel az átalakulásban levő orthodox gyülekezetek is elfogadják használatra.

Dr. Martineau szertartásos könyvét tényleg kétszáznál több gyülekezet használja, melyek azonban nem tartják hibának annak tetszés szerinti módosítását. Egyébiránt a szerző, ki sohasem késett e száz esztendővel együtt haladni, s ki bámulatos személyesítője a modern idők unitarismussa fejlődésének, az újabb kiadásban kihagyta mindazokat a helyeket, melyeket ő messiási mythológiának nevez, azaz azokat, melyek Jézus segítségül hívására vonatkoznak s őt mint Messiást és közbenjárót tüntetik fel. Az előszóban felfejti, hogy ezek az eszmék nincsenek összhangban a jelenkor mindinkább erősödő irányával, azzal az iránynyal tudniillik, mely a hívő léleknek megengedi, hogy szemtől-szembe állhasson az ő Istenével.

Számos unitarius egyházban, származzék bár az onnét, hogy a gyülekezet, mint presbyterianus eredetű, ellenszenvvel viseltetik a formulák iránt, vagy pedig onnét, hogy a lelkész inkább szereti rögtönzéshez folyamodni vallásos érzelmei kifejezésére, az isteni tisztelet rendje és beosztása nincs szabályozva. Egyébiránt az isteni

tisztelet hymnusok, imák és beszédek váltakozására szorítkozik. Némely lelkész, mint Walters Frank Glasgowban, Taylor J. Prestonban beszédeikhez az alapigét nemcsak az ó- és uj-szövetségből veszik, hanem abból is, mit Dean Péter „minden korok és minden népek szent irodalmának“ nevez. A hívek most részt vesznek az éneklésben, majd meg egészen az énekkarra bizzák, a mi ugyan gyakran előny zenei szempontból, de mindenesetre ront az isteni tisztelet melegségén. A közönség egy része bizonyos pillanatokban letérdel, míg a másik fennállva hallgatja az imákat és hymnusokat. Némely lelkész palástot és gallért visel, míg mások meg csak egyszerű felső öltönyben és fejér nyakkendővel teljesítik a szolgálatot. Az *urvacso*ra még a legtöbb gyülekezetnél szokásban van, bár nem nagy számmal veszik, s annak semmi sacramentalis jelentőséget nem tulajdonítanak, hanem csupán emlékezésnek és a testvériség symbolumának tartják. Egy gyülekezetnél sem kötelező s mindenki tesszése szerinti értelemben élhet vele. Némely gyülekezetek már egészen elhagyták, vagy pedig önként engedik kimenni a használatból.

Némely helyt szokásban van még az is, hogy az isteni tisztelet után vallási vitát tartanak. A lelkész a szószékről lejöve, a hallgatóság közé vegyül s a kinek kedve van, kérdést intézhet hozzá a *predicatio* egy vagy más pontja iránt, miből aztán sokszor élénk vita fejlődik ki¹⁾: könnyű felfogni, hogy mivé lesznek a kereszténység hagyományai, sőt elvei is, hogyha ily viták esélyeinek lesznek kitéve. De ez eljárást csak az angol társadalom kitünőleg theologiai hajlamaihoz való alkalmazkodásnak kell tekintenünk.

Némely gyülekezetek oly helyeken tartják isteni tiszteletüket, melyek minden vallási jelvényt nélkülöznek. Kényelmesen találják magokat — mi nem ritka eset — egy concert-teremben is, mert a protestansok e tekintetben nem előítéletesek. Ezek a kopasz falu termek, melyekben más butort nem láthatni, mint padokat a hívek, egy kart az énekkar, s szószéket a lelkész számára, méltán tekinthetők a nonconformista templomok hagyományos típusainak. Vannak azonban oly templomaik is, melyekben semmi puritán egyszerűség nem található, sem a berendezésben, sem az építészetben. Ilyen például Londonban, Islingtonban a *Unity Church* és *Clarence-roadon* a *Free Christian Church*: mindkettő goth stílusban épült színes ablakokkal és belől művészi ékítéssel. Az unita-

¹⁾ C. M. Davies, *Heterodox London*. t. I. p. 121. London, 1878.

riusok szerencsésebbek, mint a puseyisták, mert ők feltűnés nélkül engedhetnek meg magoknak aesthetikai phantasiákat, a nélkül, hogy avval lehessen vádolni, hogy mint az angol egyházi ritualisták a róm. katholicismushoz közelednek.

A gyülekezeteknek e rendkívüli önállósága elésegítette, hogy az unitariusokhoz számos oly gyülekezetek csatlakozzanak, melyek eredetileg másféle dissidensek — presbyterianusok, baptisták, universalisták, independensek — voltak, és hogy ezek, legyen bár, hogy maguk adták fel a régi hitvallást, vagy hogy nekik nem is volt olyan, a régi socinianusok utódaival a dogmáktól megtisztított kereszténység közös földjén találkozzanak. Spears Róbert szerint az unitarius egyházak fele része ama régi presbyterianus gyülekezetekből állott elé, melyek az arminianismuson mentek keresztül.¹⁾ A legtöbbnél, még azoknál is, kik a régi elnevezést fentartották, — mint „az unitarius baptisták“ — az átmenet már régóta teljes; némelyeknél pedig éppen most van folyamatban. Ilyen például Birminghamban a „Saviour Church“, mely eredetileg evangélikus volt s melynek jelenlegi lelkésze Saint-Claire, és Londonban a „bedford chapel“-i gyülekezet, melynek lelkésze Brooke Stopford, ki az anglikán egyháznak egyik legkitűnőbb papja volt. Mindkét lelkész a mérsékelt unitariusok elveihez hasonló nézeteket vall s gyülekezeteik határozottan a liberális keresztényekhez számítják magukat; azonban még nem vették fel az unitarius nevet s nem léptek bé az unitarius egyházak sorába.

E tekintetben egy napon igen saajátságos beszédet hallgattam a a clarence-roadi unitarius templomban. A szónok Pál apostolnak az első keresztények véleménymegoszlására vonatkozó szavait véve alapigéül, valódi apologiát tartott az unitariusok álláspontja mellett, mely szerint tagadják, hogy a bibliai csodákban és a Jézus istenségében való hit a kereszténység lényeges alkotó eleme lenne. Megtudtam azonban, hogy nem tartozik az unitariusokhoz, hanem congregationalista lelkész s az alkalomra szószéket cserélt, — mi a dissidenseknél gyakori eset — unitarius lelkésztársával. Bátor nyilatkozataival egészen meglepte a közönséget, míg unitarius lelkésztársa meg tartozkodó érvelésével ejtette bámulatba az ő hallgatóságát. Kétségtelenül az unitarius lelkész úgy gondolkozott, hogy neki a legorthodoxabb beszédét kell a congregationalista gyülekezet előtt elmondani, a másik meg megfordítva, hogy neki az unitarius gyüle-

¹⁾ R. Spears op, cit. p. 38.

kezet előtt a legszabadabbelvű beszédét. Ebből látszik, hogy mily nehéz a szabadelvű protestantizmus egyházi körét tisztán körülírni, valamint az egymáshoz közeledő egyházak elemei közt is egy tiszta határvonalat húzni, a melyek Angliában a félig katolikus ritualizmus-tól a racionalizmus legszélsőbb határáig anynyiféle alakot tüntetnek fel.

Az unitáriusok egy része szentesíteni ohajtván a különféle egyházaknak, melyek a régi hitvallásokat elvetették, egymáshoz való közeledését, indítványba hozta, hogy a régi, unitárius nevezet helyett a sokkal jelentősebb „szabad keresztények“ nevet vegyék fel. Következésképpen e nevezet alatt 1877-ben egy vallási társulatot alapítottak, „mely nyitva legyen mindazoknak, a kik azt hiszik, hogy az ember nem anynyira arra köteleles, hogy bírja a vallási igazságot, hanem egyszerűen arra, hogy komolyan keresse, és a kik a végett, hogy az emberi élet vallásos megjavítását eszközöljék, meghódolnak a fiui kegyesség és a testvéri szeretet érzése előtt, a nélkül, hogy a hittani theologia tárgyaiban egyetérténeek vagy sem.“

Egy évvel később a szabad keresztények nagy ünnepélyességgel ülték meg a queenstreet-i templomban társulatuk megalapítása első évi fordulóját. Az ünnepélyben részt vett lelkészek közt Dr. Martineau és a jól ismert francia lelkész Coquerel Athanaz mellett ott voltak még Miall W. congregationalista lelkész s Kegan Pál C. anglikán pap. A szabad keresztények nem tehettek volna ennél jobbat amaz igényük megerősítésére, hogy a kereszténység minden felekezeteit egy egyetemes egyházba egyesítsék, a melynek alapja nem az, mit Channing „a dogmák megalázó egyformaságának“ nevezett, hanem az érzelmek ama közössége, mely mellett az egyéni gondolkozás függetlenségét a vallási társulat kötelezettségeivel össze lehet egyeztetni. Egyébiránt a szabad keresztények ez ideig csak nagyon kevés számú unitárius gyülekezetet csatoltak a maguk nézeteihez. Ellentállásra találnak mind a conservatív szelleműeknél, a kik történelmi elnevezésükhöz ragaszkodnak, mind pedig amaz előbbrehaladott szelleműeknél, a kik az unitárius kifejezést egyértelműnek tartván a monotheista kifejezéssel, azt tágasabbnak és szélesebb értelműnek tekintik a szabad keresztény nevezetnél, melynek értelme a kereszténységben nem terjedhet túl.

Az unitárius, presbyterianus és más szabadelvű egyházak, melyek Nagy-Britanniában az unitarizmus erejét teszik, számra nézve a Unitarian Pocket Almanac szerint 1883-ban 374-et tettek; a lelkészek pedig

384-et. Az unitariusoknak van hat havi közlönyük, egy igen jeles folyóiratuk, a „Modern Review,” mely minden három hónapban jelenik meg; egy paedagogiai lapjuk, a „Teachers Notes;” s végül három heti lapjuk: a „Christian Life,” mely a conservatívek közlönye; az „Inquirer,” vallási és politikai lap, mely mindkét tekintetben liberális; végül az „Unitarian Herald,” melyirányával a két előbbi közt halad.

Az unitarius gyülekezeteket egymással sem közigazgatási, sem hitvallási tekintély nem köti össze. De vannak számos társulataik, melyeknek célja az unitarizmus terjesztése, philantropia gyakorlása és a nevelésügy emelése. Legfőbb társulatjuk a Brit és Külföldi Unitarius Társulat (British and Foreign Unitarian Association), mely 1825-ben alapított több azelőtti társulat összeolvastása által s ma az unitarizmusnak minden élő erőt egyesíti magában. E társulat feladata a következőkben van meghatározva: „Az unitarius kereszténység elveinek terjesztése a hazában és a külföldön; — az unitarius isteni tisztelet fentartása; — az unitarius tanokra vonatkozó bibliai, theologiai és irodalmi ismeretek terjesztése; — az unitarius hívek polgári jogainak és érdekeinek védelme.” Az 1881-ben e célokra szentelt összeg meghaladta a 4,576 fontot, vagyis 114,212 frankot. S minthogy e társulat az unitarizmus legtekintélyesebb állandó szerve, gyakran emeli fel szavát az egész testület nevében és pedig nemcsak akkor, a mikor az unitarius hitfelekezet közönségei forognak fenn, hanem minden közügyi kérdésben is, melyek a liberális protestantizmus általános érdekeit bármi tekintetben illetik, s ritka az az ülés, melyben válaszmánya ne foglalkoznék valamely a Parlament elé terjesztendő kérvénnyel.

Az unitarius gyülekezeteknek templomaikhoz való tulajdonjogukat csak 1844-ben sikerült az állammal elismertetniök. De ellenkezőleg azzal, mit a legtöbb egyházban, — s fájdalom, az egyházon kívül is — tapasztalunk, az unitariusok nem elégsznek meg aval, hogy csak a maguk részére kérjenek igazságot. A társulat a leghatályosabban vett részt azokban a különböző mozgalmakban, melyeket a róm. katolikusok felszabadítása, a zsidóknak a Parlamentbe beocsátása, a polgári házasság behozatala, a temetők egyenjogú közös használata, a nyilvános iskolák teljes secularizatiója végett indítottak Angliában.

Az évi közgyűléseken kívül még időről-időre általános nagy összejöveteleket tartanak, hol a különböző gyülekezetek küldöttei ülésnek papokkal és számos hívekkel. A legutóbbi ilyenmü össze-

jövetel, melyet 1882-ben ápril hóban tartottak, a legfényesebben sikerült, s azt lehet hinni, hogy ez felelevenítette az unitarismus terjesztését, mi az utóbbi időkben kissé hanyatlott volt. 700 képviselő és mintegy 2000 más egyháztagnak felelt meg a szervezők felhívásának. S az utóbbi évi gyűlésben is nagy bizalom nyilvánult a jövő iránt. Azt lehet mondani, hogy az unitarismus egy újabb terjedés reggelén áll. Az unitarismus az utóbbi években meg is kísértette, hogy behatoljon a tömegbe azért, hogy népszerű isteni tiszteletet tartott, melyeknek sikere minden várakozást felülmúlt.¹⁾

Ebből látszik, hogy a hitnézetek, sőt még a szervezet különfelesége is nem zárja ki az unitariusoknál sem a testületi szellemet, sem pedig a valódi szellemi közösség érzetét. Ezt Suffield R., a ki korábban róm. katolikus pap volt, néhány év óta pedig Berkshire-ben Readingben unitarius lelkész, a következő figyelemreméltó kifejezésekben emelte ki egy 1881-ben mondott „Miért lettem én unitarius” című beszédében:

„Én azt tapasztaltam, hogy az unitariusok közt különböző egyéni nézetek vannak a Krisztus személyére és szerepére, s a kereszténység természeti vagy természetfeletti jellegére nézve. De láttam, hogy a midőn őszinteséggel ragaszkodtak ahhoz, hogy az Istent imádják, teljes szabadsággal követték a józan okosságot, a lelkiismeretet és az általános haladás szent törvényét... Kétségkívül láttam azt is, hogy közülök sokan a bibliának és a Krisztusnak oly fontosságot tulajdonítanak, mely az én nézetem szerint túlzott vagy éppen téves, de még azokkal is megtaláltam az egység és rokonszenv kötelékét abban, hogy nem szüntek meg az értelmi és erkölcsi kérdésekben fensőbbiséget követelni a lelkiismeret és az ész számára. Nem voltam tehát kényszerítve, hogy tovább is szenvedjem a szellemi elszigeteltség kellemetlenségeit, hanem becsülettel megtalálhattam az unitarismus felavatottjai közt vallási otthonomat, s lelkem élvezhette a szellemi rokonszenv előnyeit s a közös isteni tisztelet vigasztaló hatását. S tizenegy év lefolyása alatt nem volt okom megbánni e lépésemet. A vallásos társulat magamagában jótétemény arra nézve, a ki abban résztveszen; de a mellett alkalmat nyújt arra, hogy másoknak is szolgáljon az ember az által, hogy az ő figyelmüket oly hívők közönségére irányozza, kikhez kétszínűség és

---

¹⁾ Az Inquirer, melynek árát 1883, jan. 1-től 5 penceről 2-re szállították, néhány hónap alatt háromszorta nagyobb forgalmat ért el, mint a milyen neki azelőtt volt.

kétértelműség nélkül csatlakozhatik a legbölcselembb és a legfüggetlenebb gondolkozó is — oly egyházakra, hol a gyermekek oly vallásos és erkölcsi tanításokban részesülnek, melyek az ujabban nyert igazságokkal teljesen öszhangzanak, s hol az élet különböző korait az igaz hit oly tényei szentelik meg, melyek mentek minden mythologiai elemtől s szabadok minden babonától.“

PÉTERFI DÉNES.

„EGÉSZ ÉLTÜNK LEFOLYÁSA A KÉT FŐPARANCS KÖVETÉSÉTŐL FÜGG.*)

Luk. 10, 28. Ezt mivel d és él sz.

Ha valaha kívántam hallgatóimnak a lehető legjobbat mondani, akkor ez ünnepélyes órában, melyben mind a két fél teljes lelkem előtt áll, szeretném úgy szólani, hogy az a szó teljes értelmében épen élni tanuljon, élni, Isten akaratja szerint is a lehető legkívánatosabb életet, valamig a földön maradása lesz.

Elhiszem, tisztelt hallgatóim figyelmes tekintete is ez ünnepélyes pillanatban azért függ rajtam, mert mind a két fél, tudniillik: az új lelkész és az ő leendő hallgatói egy oly pályára vannak indulóban, melynek épen kezdő pontjánál, méltán kérdezik tőlem, miként a hajdani törvénytudó üdvöztől: mit cselekedjem, hogy éljek?

Hiszem pedig, hogy egyik fél sem örök élete érdekében teszi a kérdést, hanem azzal is megelégednék, ha Isten a pályát, melynek kezdő pontján állnak, kedvök szerint megáldaná:

Mit felelhetnék pedig ma is helyesebben, mintha viszont, mint üdvöztől azt kérdezem kérdezőimtől: A törvényben mint van megírva? hogy olvasod azt? és ha tisztelt hallgatóim reményem és várakozásom szerint, a jól ismert két fő parancsra hivatkozva felelnek, melyekről üdvöztől is azt mondá, hogy azoknál más nagyobb nincsen (Márk. 12. 31.) én is erre aztán bizton felelem: Jót feleltetek: ezt mivel jétek és éltek, miként szentkönyvünkől is olvasám.

Mind ezekből kiindulva, mai szent beszédem tárgyául, véleményem szerint, nem is tűzhetek ki egyebet, mint hogy

- a) felfejtem a két fő parancs értelmét,
- b) felfejtem a két fő parancs követése következeit.

Ez a nehéz feladat áll ez ünnepélyes órában lelkem előtt, mely sokkal figyelemreméltóbb, mintsem ígérhetném, hogy rövideden egy

*) Beigató beszéd. Mondatott Datkon 1884. ápr. 7-én.

két szóval bevégzem; de azt ígérem mindenesetre, hogy unalmas, hosszú beszédem annak, a ki azt figyelmesen meghallgatja és megérti, nem leendő: e célból kérem és el is várom t. hallgatóim figyelmét.

Többen lehetnek tisztelt hallgatóim közt azon véleményben a felvett két fő parancs felől, hogy annak az elsője kivált, hogy tudniillik: szeresd a te Uradat-Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és minden erődből többféle módjára figyelmeztet ugyan az Isten iránti szeretetnek, de ez egyszerűen kifejezve, nem egyéb, mint szószaporítás, midőn a bölcs szónokok ugyanazon egy teendőt többféleképen fejezik ki. És pedig komolyan után gondolva úgy hiszem, hogy üdvözítőnk a hallott igékben az Isten iránti szeretetnek valóságos négy fokozatára figyelmeztetett. Ugyanis

I. „Szeressed a te Uradat, Istenedet teljes szivedből“ ez azt teszi: szivedben az első hely senkié és semmi másé ne legyen, mint az Istené. Így azonban csak a szereti, a ki, miként Pál apostol, érti és érzi, hogy Isten által vagyunk, élünk és mozgunk mindnyájan. (Csel. 17. 28.) Ki mentől kevésbé érti és érzi pedig ezt, annál kevésbé képes arra, hogy szívében az első helyet Istennek engedje: miként ezt a tudatlan és hitetlen emberek-nél szomorúan tapasztaljuk.

II. Csak a szereti az ő Urát-Istenét teljes lelkéből, a ki szereti és akarja azt, valamit az Isten szeret és akar. Valaki pedig az Istennel ellenkezőt akar, az az ő Urát-Istenét, nem-hogy teljes lelkéből szeretné, de még azt se mondhatjuk, hogy Isten akaratját érti és ismeri, miként ezt is a tudatlan és hitetlen emberek-nél mindennap láthatjuk.

III. Csak a ki naponként értelmesbülve és jobbulva haladott a tökéletesség útján, haladott közelebb-közelebb az igazak és szentek öröméhez, a mi az Isten tökéletesebb láthatásában és az emberi lélek teljesebb megnyugvásában áll, csak a szerette az ő Urát-Istenét teljes elméjéből. E szeretettől indítva imádkozott a 27-ik zsoltárban Dávid király és próféta: Egy dolgot kértem az Úrtól és most is azt kérem, hogy látogathassam az ő templomát és láthassam az ő szépségét életemnek minden idejében. A halhatlan emlékü Dávid király ezen egy zsoltára is örök emléke annak, hogy ő az Istent teljes elméjéből szerette, a mit arról épen

nem mondhatok, valaki szentegyháza templomát lelkiismeretes hűséggel nem látogatja.

IV. Csak a ki áldozni tud és ha úgy jó, mindenét áldozni tudja az Istenért, miként üdvözítőnk is cselekedett, csak az mondhatja, hogy szereti az ő Urát-Istenét teljes erejéből. Így ismét csak a képes az Istent szeretni, a ki fel van már világosodva az Isten lelki országáról, mennyei szövetsége iránti szent tartozásairól, mint kik már nem jövevények, hanem szentek polgártársai (Éfész. 2. 19.) Ezt azonban soha sem érzi, valaki még az Istenért semmit sem áldozott.

Ez a szeretet első fő parancsának értelmezése. Lássuk már a másodikét a lehető legrövidebben.

A keresztény felebaráti szeretetnek két egymást kiegészítő, alkotó része van, ugymint: az igazság, mely szerint valaki Isten és emberek törvénye szerint tudja is meg is teszi és adja, kinek mivel tartozik? a második alkotó rész pedig, mikor valaki tudva hogy mit mivel? igazság szerinti kötelezettségénél is több jót ad, vagy teszen sajátjából, mint a mennyit valaki tőle jogosan követelhetne. — Ez az a szeretet, melyről üdvözítőnk mondá: Legyetek tökéletesek, mert a ti mennyei atyátok tökéletes, ki felhozza napját mind a jókra, mind a gonoszokra (személyválogatás nélkül). (Mát. 5. 45. 48.) Ezen két nagy parancsról mondám már én is: Ezt mivel jétek és éltek.

Oly életről ugyan én most nem szólok, mint a minőt üdveztőnk korában, többek hitvéleménye szerint a törvénytudó is kérdezett és remélt. (Ján. 21. 23.) E nemis lenne kívánatos; mert ha egykor a test elavul, a sziv és vér kihül, elfárad, mi örömünkre lehetne az érzékeiben tompult testben tengődni? Hanem elfordítani az időnap előtti kora halált, biztosítani magunknak egy kívánatos hosszú életet, egy békés lefekvéshez és elalváshoz hasonló kimúlást. (Zsolt. 4. 9.) e már lehetséges és hiszem is, hogy az isteni és atyafui szeretet hív követésének egy ily életpályavégre oly nagy befolyása van, mint a jó és hív munkában töltött nappalnak az éjjeli édes álmra! és ezt — “

Végre: csak abból is megítélhetjük, ha tekintbe vesszük a két főparancs szerinti vallásos élet kívánatos következéseit is bármi röviden és egyszerűen.

Ha tekintetbe vesszük legelőbb is azt, hogy az Isten oly magas fokú szeretetével, mint a minőről az első főparancs szól, sok más ismeretek járnak, melyek épen abban világosítanak fel, hogy mit tegyünk, vagy mit ne tegyünk testi és lelki épységünk megőrzésére, ezek nemde nem arra szolgálnak-e, hogy életünket tudatlanságunk és hitetlenségünk vétkeivel öngyilkos módra meg ne rövidítsük?

A mi több, az említett ismeretek nemcsak a természet, hanem az Isten különös törvényei tudásában is állván, az is önkényt következik, hogy mentől lelkiismeretesebben szeretjük, annál inkább tartózkodunk Istent bántani; tehát akkor is magunkat szeretjük inkább, mikor az Istent félve szeretjük; mert ezzel is csak saját életünk fenmaradása feltételeihez tartottuk magunkat.

Tegyük és számítsuk ide még azt is, hogy az Istent szerető lelkek vallásos élete csupa magában is oly örömök forrása, melyből a m. jelenések könyve szent írója szavai szerint (Jel. 22. 17.) csak az élet vizét veszik. Annak édes érzete és öntudata, hogy Isten előtt kedvesek vagyunk és mennyei szövetségünkhöz méltóknak találtattunk a mindeneket látó előtt, nemde nem-e megannyi biztósító lámpái az élet szövétnekének, mindazon viharok ellen, melyekben a hitetlen ember élete, mint a szélben hordozott gyertya, időnap előtt elfogyatkozik, midőn nem is vélnők.

Aztán végre, midőn a láthatatlan Istent is csak látható embertársainkban szerethetjük valóban s tettelegesen: nem az élet-hosszabbító szerek közé számítjuk-e azon békességet, mely az ingadozás nélküli felebaráti szeretet elválatlan társa? és azon örömeiket, melyek csak a jótettek édes emlékeiből származnak? Az ilyenek vannak rendszerint mindennemű életpályán megáldva oly testi és lelki békével, melyben ételök, italuk izes, álmuk édes, a mi mind csak egy kívánatos hosszú élet feltétele.

Meg vagyuk győződve, tisztelt hallgatóim! hogy már most minnekutána üdvözítőnk szavai szerint fokozva is értelmezém a két legnagyobb parancsot; sőt azok hí követése következményeit is becses figyelmetekbe ajánlottam, nemcsak kitűzött ígéretemnek tettem eleget; hanem most törvénytudónak és nem tudónak is, valaki csak kérdező tőlem: mit cselekedjem, hogy éljek? bizvást is felelhetem üdvözítőnk szavaival: ezt mivel d és élsz!

A miként azonban előre is mondám: az én lelkem előtt ez ünnepélyes órában két fél állván, ez okból még szólnom kell hozzátok különösen is, helybeli unitárius egyházközség, kedves atyámfi!

Őszintén mondóm, a legérzékenyebb részvétellel hatott lelkemre a váratlan és véletlen haláleset, midőn a közelebb mult január 20-án hírért vettem, hogy lelkészetek a néhai kedves emlékü t. Kozma Elek ur a köztünk élők sorából kiszólitatván, ti a rendes pásztorától elszakasztott nyáj árva sorsára jutátok. Olyan sorsra, melyben bármit tennének is a gyámkodó jó lelkek, a gyámság alá esettek, csakis akkor lesznek megvigasztalva, ha rendes lelkésszök valahonnan feltámadván, megjelenik és a béke pásztori szavával szól hozzájuk!

Éber és gondos püspökünknek azonban a mint tudomására jutott e szomorító eset, azonnal, mint jó és bölcs főpásztor, a maga idejében megtőn mindent, hogy titeket ma már a ti bizonyos uj lelki pásztorotok üdvözölve köszönthessen. És ime! én most épen azon szent czélből állok itt e szó-székben, hogy ünnepélyesen felolvassam azon levelet, melynek minden mondata üdvözítőnk vigasztaló szavaira emlékeztet: *Nem hagyalak titeket árvául, megtérek ismét ti hozzátok!* (Ján. 14. 18.) Hallgassátok meg a tisztelettel említett főpásztori levelet (szm. 132) szokott illő figyelemmel.

Az illő tisztelettel hallott főpásztori leirat értelmében szólítom fel önt tiszteletes uj lelkész *Mózes Mihály* ur, hogy foglalja el törvényszerűleg szentesített helyét s innen tartsa meg, mint ez ekklezsia törvényes lelki pásztor a szokott beköszöntőt, Isten segéd-mével!

Tehát megadá a jó Isten három havi idő gyors lejártaival, hogy a datki unitárius szent egyházközség új lelkipásztor a szavát is meghallhatá: e pedig legelső szent beszédével is sorsunkon aggódó sziveiket megnyugtattván, ezzel a lelkelem előtt álló fél csak uj lelki erőt vőn, hogy ha ezután is kérdezi: mit cselekedjem, hogy az örökéletet vehessem? mert a miként figyelmes hallgatói lelkesült tekintetéből én is csak örömmel látom, bugó imájában, értelemhez és szívhez szóló hatás beszédében nyilvánított elveit értvén, szeretik és akarják, valamit ön szeret és akar; ön pedig nem szeret és nem akar semmit, mit az Isten is ne szeretne és nem akarna s ez okból bizvást mondom ez ünnepélyes órában, hogy az én örömem teljes; mert a lelkelem előtt álló mindkét félnek mondhatom végre: *Ezt miveljétek és éltek!* a mi egyszersmind az én legszivesebb kívánatom is, hogy késő vénségök koráig, minden jóktól szeretve és tisztelve, Istentől és emberektől megáldva, kívánatos testi és lelki békességben éljenek.“

Amen!

I M A.

(b. e.)

Te vagy, oh örökké élő Isten! a kinek hálálhatjuk és háláljuk is, hogy mult napjainkra ismét új nap s ezzel egyszersmind új hét derült életünkre. Egyedül csak neked háláljuk, hogy a sötét hosszú éjben nem vált álmunk halálunkká. Te vagy örök jószágú mennyei Atyánk! ki e szent nappal együtt lelki és testi békével megáldottál, áldásaidal és szereteteinkkel körülöleltél. Egyedül csak neked háláljuk, hogy mai szent napunkon egy új tavasz megnyilatkozott egeiből oly kegyelmes arcczal tekintesz reánk, hogy ezt látva szebb és jobb jövő napokat várunk. És te, oh mi Urunk, Istenünk! szerető atyánk voltál és lészesz ezután is, míg élünk, minden időben. Ezt is egyedül csak neked háláljuk; a te igaz ismeretedre te tanítottál, miután szent-házad népévé fogadtál az Ur Jézus Krisztus által.

De mit is adhatnánk hálánk jeléül? midőn örök boldogságodban semmi nélkül nem szükölködvén, semmit sem is kívánsz tőlünk, csak azt akarod, hogy szeressünk téged teljes szívünk-ből és lelkünk-ből, teljes elménk-ből, minden erőnk-ből és szeressünk tégedet láthatatlan Istenünket látható embertársainkban mint felebarátainkban — önmagunkat:

És oh vajha értenők, vajha engedelmeskednénk e szent és kedves akaratodnak? Ezért könyörgünk most is mindenekfelett. Engedd értenünk, hogy senki szívünkhöz közelebb mint te, ne légyen. Hajtsd sziveinket azon engedelmességre, hogy akarjuk és szeressük csak a mit szeretsz és akarsz. A te szeretetedtől minket sem élet se halál el ne szakaszthasson: és lássa rajtunk a ránk néző világ, hogy ezer izig cselekszel velünk irgalmasságot; mert mi mindent áldozva is szerettünk tégedet, miként Jézus, kinek nevében kérünk, hallgass meg minket.

Amen!

PÉTERFI SÁNDOR,

esperes.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

LXXXIV.

Egy párizsi színműi előadás 1540-ben.

Nem rég, kutatásaim között, egy ügyünk iránt melegen érdeklődő szakember egy régi latin kéziratra tett figyelmessé, melyben egy 1540-ik évi párizsi színműi előadás volt kivonatossan leírva. A színmű tárgya az Ariusi Egyház volt, s bár a drámai cselekvények végső kibonyolódása kedvezőtlen, annak folyama bizonyos nem titkolt rokonszenvedet árult el; sőt az üldözött vallás iránt több helyen figyelmet érdemlő részvét nyilvánult úgy az író, mint a közönség részéről.

Lehetlen volt kétszeresen nem érdeklődnöm e kézirat által. Arius tanaival minket is soká gyanúsítottak, nevünk is Arianus volt századokon át; sőt csak nemrég is megtisztelt ezzel a tudatlan roszakarat... Párizsból katholikus honfitársai türelmetlensége elől vonult félre Kálvin Genfbe, s ő, a szintén üldözött, 12 évvel ezután Servetot Arianus-tanokért égettette meg. Hogy mégis francia és párizsi költő válaszszon ily tárgyat színműi előadásra, s azt a közönség rokonszenvesen fogadja — az előtttem oly különösnek tűnt fel, hogy azonnal átfutottam az érdekesnek látszó kéziratot s azt valóban annak is találtam, belőle másolatot vettem, azon elhatározással, hogy később nyomozódní fogok utána: ha vajjon a színmű eredetije a francia nemzeti könyvtárban ma meg van-e? s ha meg van, valahogy használat végett megkeritem.

Azonban az idő telt, dolgaim — látom — nem apadnak, alkalmat s egyént, a kit megkérjek, nem találtam. A késedelemben ritkán volt jó — gondolám — az, ami birtokomba jutott, magában is elég érdekes arra, hogy többek tudomására jöjjön. Közzé teszem, hátha a „Keresztény Magvető“ olvasói között akad majd valaki, a kinek e színmű eredetijének Párizsban kinyomozása kezeügyébe esik s a közérdekért megteszi azt a fáradságot, hogy annak mivoltáról — az egész művet bibliographiailag és tartalmát bővebben ismertetve — a magyar olvasó közönséget fölvilágosítja.

Hadd menjen hát közönség elé e becses töredék egészen hív magyar fordításban.

„Leírása egy Párizsban 1540-ben francia nyelven nyilvánosan előadott színjátéknak.*)

„Párizs egyik nyilvános terén királyi fényvel épített nyolcz sátor volt látható: az első a római pápa nevét és czimerét viselte,

*) Descriptio Ludi Parisys lingua Gallica publice instituti Anno 1540. sat.

a második a katolikus császáret, harmadik a francia királyét, negyedik a Portugalia, ötödik Skócia, hatodik Dánia, hetedik Anglia, a többiektől kissé távolabb eső nyolczadik a rómaiak királynak nevét és czimerét.

„Mikor már roppant nagy tömeg nép volt összegyűlve s kíváncsilag várta, hogy mi fog történni: ime ragyogó színű bő ruhában megjelent egy gyönyörű hölgy, a kit kilencz tisztos, nagy tekintélyű, bölcseségben és korra nézve kitünő férfi követett, a kik a hölgy minisztereinek vagyis tanácsadóinak látszottak, a hölgy neve ruhájára így volt följegyezve: Ariánus Egyház, a ki nyögve, keble mélyéről nehéz sóhajt bocsátva, s azután szemeit az égre függesztve, jajkiáltással panaszkodott, hogy senki sincs a halandók között, a kinek rá legkissebb gondja lenne, és senki nem található, a ki őt — nyomortól és testi szorongattatásoktól elnyomottat — tanácsával és gyámolításával segítse, őt a minden segélytől és védelemtől megfosztottat már csaknem végveszély fenyegeti. E panaszát oly ékes nyelven, oly szárazra indító módon adta elé, hogy a kő-szívet is megengesztelte s meghajtotta volna.

„Most a könnyező és sorsát sirató hölgyhez járult az említett kilencz öreg férfi, vigasztalva kétségbeesésében, javasolták, hogy ne csüggedjen el, van a földön sok hatalmas fejedelem, a kikhez segélyért folyamodhatik. Ha egyebet nem, jóakaratot találni fog náluk, csak hallgasson tanácsaikra s azoknak engedelmeskedjék. Elcsüggedésre nincs ok, maga Isten, a mint eddig soha el nem hagyta, úgy ezután sem hagyandja el.

„A hölgy némileg megvigasztalódva, kérdezte tanácsosaitól: kit gondolnának a fejedelmek közül segélyért felszólítandónak, mert ő hosszas idő tapasztalásaiból tanulta meg, hogy minél hatalmasabbak ők, annál kevesebbé lehet védelmökre számítani. Az öregek úgy nyilatkoztak, hogy legközelebb van a szentséges pápa ur, ajánlják, hogy folyamodjék hozzá, serkentik, hogy tőle segélyt és gyámolítást kérjen; mert nem lehet, hogy az az Ariánus Egyháztól igazságos segélyét megtagadja, melynek egyedül köszönheti tisztességét, tekintélyét s mindazt, a mit a földön használ, minthogy mindazt ez egyház segélyével és kegyelméből nyerte.

„A hölgy tehát öregeitől kísérve a pápa sátorához megy, kopogtat, de senki nem nyitja meg, nem bocsáttatik be; némi várakozás után, midőn többször kopogtatna, későn s némi méltatlankodás után a pápa tekintete elébe bocsáttatott. Megjegyzendő, hogy a sátorok úgy voltak mesterségesen készítve, hogy a mint megnyitlak, egyszerre minden oldalról megvilágosodtak, s a mi azok belsejében történt, az emberek szeme előtt elvonható nem volt. Ott ült a szentséges pápa ur fényben és dicsőségben, jobb kezében nyíró ollót tartott, baljában fejedelmi bársony ruhát és bibornoki gallért. A hölgy lábai elé borult, kérő arcczal, ékes beszédben ügyét eléadta, nyomorainak hosszú sorát elbeszélte s segélyért és pártfogásért ismételve esenkedett. A pápa röviden és kevéssé kegyelmes szóval felelt: „Látod magad — monda — mennyire nem henyélek most is, más fog-

lalatosságok kötnek le, a melyek nekem több pénzt és hasznot hoznak. Ezért innen menj el, kérj mástól segílyt, tőlem nem kapsz.“

„Az Arianus Egyházat e felelet megfélemlítette, busan és sirva távozott el onnan, a méltatlan bánást Isten előtt panaszolta ki, hogy annyira elhagyatott attól, a ki neki köszönheti tisztességét s tekintélyét. Nincs neki már — ugymond — semmi reménye, s hogy ez így fog történni, már jó eleve sejtette. De tanácsosai azt felelték rá: menjen el a császár ő felségéhez.

„Az Egyház engedve, a császárhoz ment, s halkan kopogtatva, bebocsátották. Láttá, hogy az két pap között ül, kezében volt a Rosarium czimű imakönyv s abból mondotta a „Miatyánk“-ot s minden körülötte állók imádkozással voltak elfoglalva. Elmondván a hölgy egyháza ügyét és segílyért esedezve, a császár fejével intett, hogy távozzék, mert neki most imádkoznia kell... Eltávozott s öregei tanácsából a harmadik sátorhoz ment.

„Elérkezvén a francia királyhoz, azonnal bebocsátatott, feküve találta, egyik felől orvosa állott mellette, szemlélve az éjji edény tartalmát, másfelől a sebész, a ki borító tapaszt készített. A segílyt kérő hölgynek a király azt felelte, hogy neki elég baja van a maga egészsége gyógyításával, a mit el nem hanyagolhat s ezért tőle segílyt híjában vár.

„Innen a portugáliai királyhoz ment a hölgy, a kit ülve talált, s körülvéve iszonyu számu zsákkal, melyek borssal, fahéjjal, szegfűvel s egyéb fűszerekkel, nemkülönbön arannyal és másféle pénzzel voltak tele. Kérte a király segílyét, a ki azt felelte, hogy most számtalan másféle bajokkal van elfoglalva, s máskülönbön is tulterhelt, nem akar magára több gondot venni. Kérjen segílyt az alkalmasabbaktól.

„A hölgy minden új látogatás után öregeinek tanácsát megkérdezte, s azok sok szép vigasztaló beszédet tartottak hozzá.

„Ezután a svéd király sátrába ment, hol két koros férfit talált, a kik egy bölcsőbe tett gyermeket rengettek. A hölgy látván, hogy gyermek királytól segílyt nem várhat, rögtön eltávozott, s elért a dán királyhoz, hol asztal mellett látott ülni két tisztos férfit; az asztalon volt a korona és királyi pálcza. A hölgy a király holletét kérdezvén: azon feleletet kapta, hogy nem tudják: él-e vagy meghalt? Innen is reménytelenül távozott.

„Öregei legutolsó tanácsára a hölgy az angol király sátorához ment, a kit nyilt ajtónál két felesége közt látott feküdni. Elbámult a méltatlanság látásán s mint szűzhöz illet, elpirult, az ajtót gyorsan betéve, onnan elszaladott. S hogy segílyt sehol nem talált, előbbi panaszát megújította, sirással és zokogással töltötte be a levegőt, fájdalommal kiáltva, hogy őt, a mindentől elhagyottat, utósó veszedelem fenyegeti, s a nézők szivét oly nagy szánakozásra gerjesztette, hogy vele együtt tanácsadó öregei is csaknem elcsüggedtek. Midőn a siralmas panasznak vége volt, új tanácskozást tartottak. Az öregek a sirót vigasztalva, kijelentik, hogy még egy király hátra van, a kit ők nem ismernek s hogy kísérletlenül

semmit se hagyjanak, segélyért azt is megtalálni szükségesnek látják. Midőn ők még beszélgettek, egy hangtalan szó tudokra adta, hogy a királyt Ferdinándnak hívják, a ki talán az Ariánus Egyháznak segélyt nyújt. Szemeiket körül jártatva, látnak egy terjedelmes hosszú sátrat. Az est már közeledett. A hölgy nem látta alkalmasnak az időt arra, hogy a királyhoz menjen; de tanácsosai azt mondták: „Kis késedelem gyakran nagy károkat szokott okozni.

„Utra keltek tehát a hölgyvel együtt, bementek a sátorba, a királyt felfegyverkezve, felpánczélózva és sisakozva, egy asztalra támaszkodólag, gondolatokba merülten találták. A hölgy ügyét előadta, segélyért esengett, megemlítve, mily méltatlanul bántak vele a többi fejedelmek s mennyire el van hagyva mindentől. A király így szólott hozzá: „Ő szívesen akar rajta segíteni, fegyverkezik is, csak pénz hiányzik a had folytatására.“ A hölgy megjegyzé, hogy a császár adhat a háboruhoz pénzt, neki aranynyal teli szigetei vannak. S miközben a pénz szerzés módja felett tanácskozáának, hirtelen kürt, hegedű és énekszó zaja hangzik szét, látják, hogy a császár tanácsosaitól körülvéve a pápa sátora felé tart, a kit kezével megragadva tánczra hívott fel s annyira kifárasztották őt, hogy félhalva rogyott földre. Hasonlóképen tett Franciaország és Portugália királyaival. Tanácsosai serkentették a császárt, hogy a velenzeiekkal is tánczoljon; de azok térdre borulva esedeztek, hogy kegyelmezen életkoruknak, ők, a mit csak lehet, kedveért mindent megtesznek. A tanácsosok ismételve kérték a császárt, hogy Anglia királyával is tánczoljon, különben neki szüksége lesz valakire, a ki a menyegző költségét s az énekesek és kürtösök díját fizesse ki, a mit az angol király kétségkívül megtesz.“

„Igy végződött a játék, mely e zavaros időkhöz illő sok és változatos jelenetekkel volt élénkítve. Kitudódván e játék öt szerzője, valamennyien a Szajna folyamba vettettek s ott is lelték halálukat.“

Eddig a kézirat. Végén Teleki Mihálynak, I. Apaffi Mihály híres kancellárának van ezen jegyzése: „Ide már azt kellett volna írni, mint adott szállást az Török Császár az Ecclesiának, de hihető, nem merte leírni.“ *)

E megjegyzés s a kivonatnak 1675-ből eredése megerősít engem azon föltevésben, hogy itt az Ariánus Egyház alatt az unitáriusok hitfelekezete vagy azok ugynevezett szélső árnyalata értetik. Történelmünk ismerője tudni fogja, hogy a reformatio első századában mindazon szabad gondolkozásu hitújítók, kik a Jézus is-

*) Ily czimű egyetemi gyűjteményből: STEPHANI KAPRINAI M.SS. Tomus XLIV. 324 oldallapszám alól. A kis füzet 8-adrét alaku s tizenkét levélre terjed, külön czime ez: *Metamorphosis Hungariae, conscripta Ao Domini 1645* ily előszóval: *Ad Amicum Lectorem, a mi 6 sorból áll s két párvesssel végződik, az első kezdete ez:*

Ungara quid possit Virtus sat.

E füzetke utolsó három levelét teszi a párizsi színjátékkivonat.

tenségét nem hitték s ezt szóval vagy könyvben nyilvánítani merték, az egész Közép-Európából elébb Lengyelországba, onnan Erdélybe menekültek, ott mig János Zsigmond választott király élt, békében maradtak s védelemben részesültek; a mint azonban a Báthoriak léptek a fejedelmi székre, ott sem volt békés maradásuk s többnyire a török ortalma alatt vonultak meg, s így ha kézre kerültek, megégettettek vagy örökös fogságban haltak el. Így: Ochino Bernard, Paleologus Jakab, Franken Keresztély s többen.

Ennyit az érdekes kéziratról izelitőül.

Jakab Elek.

LXXXV—LXXXVII.

Adatok az udvarhelyszéki orthodoxus és unitárius atyaflak XVII. száz esztendőbeli történelméhez.

I.

Bethlen Gábor visszaadatja a betfalvi és rugonfalvi orthodoxusoknak azt a közös templomot, melyet a davidisták tőlük elvettek volt.

Gabriel Bethlen.

Udvarhelyszékben az Bethfalviaknak régtől fogván való panaszkodásokból értjük, hogy ők eleitől fogván az szentírásban kijelentett szentháromságh egy igaz istent valván, ennekelőtte mintegy tiz esztendővel némely rugonfalvi értékes emberek Rugonfalvára, kikkel egy Megyés templomot birtanak, Davidista avagy Zombatos papot vittének volna be, kikkel attól fogván sok villongások, versengések lévén és hogy az templomtul is kihez szintén annyi közök vagyon, mint az Rugonfalviaknak, szintén elrekesztették őket; ennekelőtte bocsátottuk vala ki Fejérvári hités káptalanunkat ezen dolognak inquisitiójára, kik az dologh felől diligenter inquiralván fide mediante irt relatoriájokból világosan látjuk az Betfalviaknak az Rugonfalviakkal együtt, kik nem Davidisták avagy Zombatosok, tripplo avagy quadruplo számosabb voltak; holot azért az bettfalviaknak szintén annyi közök vagyon az templomhoz, sőt ratione potioris partis sokkal nagyobb, hogy sem mint az néhány rugonfalviaknak és azoknak is része csak tiz esztendőtől fogván corrumpaltatott; az ország articulusának continentiája szerint azt akarjuk, hogy az Bettfalviaké legyen az templomnak proprie tassa az rugonfalvi szentháromságh egy igaz istent vallo keresztyénekkal együtt, tamquam partis potioris. Azért hadgyuk és parancsoljuk is serio, ez levelünk látván, minden imide-amoda valo mutogatást, tergiversatiot hátra hagyván mingyarást foglalja ki az Rugonfalviak kezéből az templomot és adgya s resignálja az Betfalviak kezében annak örökös proprietassat, kiben miis in perpetuum őket confirmálni akarjuk és ennek utána tartozzék

minden oltalommal, segítséggel az Bettffalviaknak lenni. Az adversarius pap penigh mox et de facto onnan menjen ki. Secus nulla ratione factur. Praesentibus perlectis exhibenti restituti. Datum in Civitate nostra Alba Julia die ultima decembris Anno Domini Millesimo sexcentesimo decimo octavo.

G. Bethlen.

Eredetije az Udvarhelymegyei ref. egyházmegye leváltárában. Fasciculus 20. nro. 1.

2.

I. Rákóczy György a csekefalvi határon állított puszta kápolnát templomépitésre conferálja az előbb Szent Ábrahámhoz tartozott, most pedig az orthodox religiora áttért csekefalvi leányegyháznak.

Georgius Rákoczi sat.

Fidelibus nostris generosis, egregiis et nobilibus, agilibus Capitaneo, Judici regio supremis, vice Capitaneo vice judicibusque regiis ac Juratis Assessoribus sedis siculicalis Udvarhely; ut et Judici juratis civibus ac universis incolis et inhabitatoribus possessio- nis Csekefalva nobis dilectis salutem et gratiam nostram!

Adaték értésünkre, hogy hűségtek székiben Csekefalván nem kevés emberek Istennek szentlelkétől megvilágosittván az orthodoxa religiora tértek volna; mely Csekefalva filialissa lévén szent Ábrámnak, az religio megváltoztatásában elejektől építettet templomokat oda kellett hadniok és immár templomok nem volna. Lévén azért ugyanott a csekefalvi határon egy puszta kápolna, annak megépítésében akartak volna azon reformátusok forgodni: de nemellyek adversalván ellenek abbeli jóigyekezetekben, véghben nem vihették.

Nem akarván azért azon Csekefalvi reformátusokat templom nélkül hadni, azon puszta kápolnát, auctoritate nostra principali, nekiek és posteritásoknak attuk és conferaltuk in perpetuum, hogy megépítvén az istennek szentigéjét tisztán, igazán hirdettetni halgathas- sák benne. Parancsoljuk azért hűségteknek tiszt. hiveink, az megh irt Csekefalvi reformátusokat annak az kápolnának meghépítésében megh ne gátolja, hanem sőt inkább gyamolitsa. Ti is penighlen Cse- kefalviak, kik ennekelötte, annak a kápolnának meg építésében el- lenkezők voltatok, ezután kegyelmes collationkat így értvén, ellen- kezni semmi uton és modon ne merészeltetek, alioquin kemény in- dignationkat vonjátok magatokra. Secus neutiquam factur. praesenti- bus perlectis exhiben. restituti. Datum in civitate nostra Alba Julia,

die trigesima mentis aprilis, anno Domini Millesimo sexcentesimo quadagesimo.¹⁾

G. Rákoczi m. p.

Ioannes Szalárdi
vice secret.

Eredetije az udvarhelymegyei ref. egyszékes levéltárában.
Fasciculus 26 nro 1.

3.

A kereszturi orthodoxusok és unitáriusok compositiója a fejedelmi biztosok előtt az egyházi javakra nézve 1646-ban.

Mű Bethlen János Kös Bunon, Küküllő vármegyében lakó az mi kegyelmes (urunk) Táblájának hűtös assessora, Stephanus Mann Segesvári polgár mester, Semjen (Simeny?) Gergely Küküllő vármegyének vice ispánya, Tiboldi Tamás Udvarhelyszéknek hűtös assessora. Adgyuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez jelenvaló levelünknek rendiben, hogy in anno praesenti 1646 die 18 aprilis a mi kegyelmes urunk ő Nagysága kegyelmes parancsolattya szerént elmenvén mi Udvarhelyszékben Kerészturna az ottvaló orthodoxus és unitarius atyáinkiai között levő difficultásoknak eligazítására. midőn az Nagysága kegyelmes parancsolattya szerint connumeratit akarnánk közöttök tenni és a potior parsnak a nagyobb templomot az articulus contententiája szerént kezében is adandok volnánk, mind a két fél akarván egymás atyafiai szeretetében csendesesen megalkunni, ilyen örökös compositiora menének mielőttünk irrevocabiliter:

Az öreg templom az mellette levő toronnyal, a pap és mester házaival s azzal a papháza mellett való réttel, a mely eddig kétfelé osztva birattatott, legyen örökösön az orthodoxus urainké.

Az kis templom s torony mellette levő pap és mesterházaival legyen örökösön az unitarius atyafiaké avál a darab örökséggel együtt, a melyet az orthodoxus uraim pénzen vettek volt, melyen a papházának egyik rész épületi rajta is gyaon.

Utrinque ez a mostani contractus inviolabiliter köztök megmaradván, ugy hogy ha valamelyik religion valok annyira elkevesednének is, hogy ketten avagy hárman maradnának is, mindazáltal a más religion valók semmi uton a specificalt templomokat azoktól, a kiknek most per contractum adatott, el ne vehesse. Az mezőn való parochialis földek, a mint eddig birták, ezután is ugy birattassanak in duas partes. Ezt hozzá tévén: Hogy mivel Semjen Gábornak temető helyett és faragott követ is erigáltak a kistemplomban: ennek utánna is annak a familiának szabad legyen ott temetkezni, ugy mindazonáltal, hogy az unitarius atyafiaknak kedvek ellen a templom-

¹⁾ Láss e tárgyra vonatkozó adatokat még a „Prot. Közlöny“ 1882. évi folyamának 41. és 46. számjaiban.

ban ne legyen soha szabad predicaltatni. A templomban mindenikben kiki, a mely ő széki volt, azt elvihesse. Hasonlóképpen az asztalt és éneklő széket is. A régi öreg harangot — az unitarius atyafiaké lévén — elvihessék szabadosan; az új öreg harang maradjon az orthodoxus atyafiaknak.

Mely mielőttünk levő végezéseket, köté mind a két fél arra magát, hogyha successu temporis valamelyik religion valok akármí szín alatt violalni akarnák a nálok levő templomot, harangot és parochialis házakat elveszessék in perpetuum, vigore saltem praesentibus omnibus juridicis remediis exclusis.

Melyrül mi is attuk a mi pecsétes levelünket fide nostra mediante. Datum in possessione Keresztur, die et anno praenotatis. 1)

Egyszerű másolat az Udverhelymegyei ref. egyházmegye levéltárában. Fasciculus 14. nro. 2.

Par literarum deliberationis kereszturini facto de templo et parochialibus aedibus.

Közli: **Konoz József.**

LXXXVIII.

A főconsistorium felirata a kir. főkormányzékhez a püspöki czim iránt.

7. Főcons. 1839.

Felséges Királyi Fő Igazgató Tanács!

Miután dicsőségesen országló Felséges Fejedelmünk és legkegyelmesebb urunk 1-ö Ferdinánd ő királyi Felsége ezen Erdélyi nagy fejedelemségbeli törvényesen bevett unitária vallást követők volt püspökének néhai N. ajtai Főtiszteletű Körmöczy Jánosnak halálával ürességben maradt Fő Pásztori Hivatalt, ezen Egyházi Fő Tanács mult évi Augusztus 20-án Tordán tartott Synati Gyűlésében szokott törvényes modoni szabad választása útján betölteni törekedve s ennek következtében az érintett Püspöki Hivatalra szabad szozatok többségét nyert O-Tordai Székely Miklóst a F. K. Fő Igaz. Tanács útján felterjesztetve — ugyan mult évi october 24-én 4218 udvari szám alatt költ királyi kegyelmes Levele szerint megerősíteni, s abba törvényes módon be is iktattatni parancsolni méltóztatott; következőleg a F. K. Fő Igaz. Tanácsnak csakugyan m. é. December 11-ről 12.600 szám alatti Rendelésében kibocsátott Főkormányi Biztosok — egyikünk Hazai Királyi Táblai rendes Elnök Vargyasi Dániel Elek és Főkormányi Titoknok Mélt. Iszloi Iszlai László ur által ezen káparancsolt beigtatás Egyházi Főtanácsunk mai napon tartott Gyűlésében teljes ünnepélyességgel végbe is vitetett, — hiv alattvaloi méjj Hodolati hálás tisztelet telte keblünket mutatjuk fel Felséges Feje-

1) Jegyzés. E tárgy adatok vannak még a „K. Magvető“ XIV. kötetében és a „Prot. Közlöny“ 1882. évi folyamának 41. 42. 43. és 46. számjaiban „az erdélyi ev. ref. egyház sérelmei 1631-ben, beterjesztve I. Rákóczi György fejedelemhez orvoslás végett.“

delmünknek, legkegyelmesebb urunknak, ki atyai hatalmas véde alatt nyugvó törvényes vallás felekezetünk közbizodalmát megnyert személyre méltóztatott atyai kegyelmét királyi legfelsőbb megerősítésével kiterjeszteni — alázatos köszönetünket tesszük le a F. K. Fő Igaz. Tanács előtt ezen közohajtásunk telyesülését eszközöltt kegyes közbenjárásért.

Mindazonáltal alkotmányos pontból véve s Hazánk négy bevett vallásait védő alap törvényeink szellemibe tekintve a méjjen tisztelt királyi megerősítő oklevelet, nem titkolhattuk el azon aggodalmunkat: miszerint mű a meghalálozott Püspök néhai Körmöczi János helyibe Püspököt választottunk s választásunk következtében m. é. aug. 20-káról tett alázatos felterjesztésünkben Püspököt esedeztünk Felséges urunktól megerősítetteti; de a Püspök megerősítése helyett Superintendens megerősítését nyertük — nintsen ugyan csupa száraz név vagy szóhangbani megütközésünk, de a köztudatu tapasztalat szerint Püspöki hivatali név a Superintendens név feletti némü-némü felsőséget követelvén, e pedig sem a hazai egyenlő jogu négy törvényes vallások alkotmányával — sem azok Fő Pappainak, kiket a törvény egyaránt Püspököknek, vagyis görög-szerű deáksággal Episcopusoknak nevez — egyenlő Egyházi méltóságokkal meg nem egyez; ugyanis:

Az Approbáták 1-ső része 1-ső szakasza 9-ik cikkelye világosun parancsolya: „Hogy a négy Recepta Religion lévők közül a Reformata, Lutherána és Unitária Religion lévőknek tulajdon Püspökjek magok vallásán lévők legyenek, mely törvény a Leopoldale hitlevél 1-ső és 2-ik pontjaiban is megerősítetik In Causa Receptarum ibidem Religionum Templorum Parochiorum nihil alterabitur; de következőleg 1791-ig sem szenvedett ezen tiszta törvény az érintett vallások Fő Papi előjáróinak Püspöki nevezetökben legkissebb változást is; mert a mellett, hogy a Római Catholikus Püspökségnek 1744-ben a 7-ik ezen évi Törvényczikk szerénti visszaállítás alkalmával is a más három vallások Püspökeiről semmi emlék sem tétetik, következőleg a Püspöki nevezetet mindég megtartották, jelenleg is tartják s megtartani törvény értelmében is kötelesek, — legújabb Törvénynek jelejük ki ennek erősségére és idézzük fel az 1791-beli 56-ik Törvény cikkelyt, mely ezen újabb korszakban is mind a négy vallások Főpapi Előjáróit Püspököknek, Episcopusoknak nevezi: Libros Religiosos cujusvis Religionis Receptae absque influxu unius Religionis in alteram imprimi Facere liberum erit; neque hujus modi Libri Religionis Revisioni Commissionis librorum Censurae obnoxii erunt; verum plenaria super his inspectio Episcopis et Respective Consistoriis Singularum Religionum relinquitur. Ezen törvény kelése után pedig hogy semmi, annyival inkább ezt eltörlő vagy legkevésbé is módosító törvény nem költ; következőleg a többekével együtt az

Unitária vallás püspökének is ezen nevezete helyt maradt és soha törvényes kérdés alá nem is hozatott, tagadhatatlan. Mire nézve valásunk Fő Papjának, a Püspöki vagy Episcopusi név czim törvényes sajáta lévén, e részben kérelem tárgyául kitüzni valónk nincsen is; de hogy az ezen Törvényekben alapuló névczimmel felcserélt Superintendensi név a négy vallási egyenlő jognak sérelmére s azok Főpapi méltóságok különböztetési kisebbitésére még csak hanggal se láttasson intéztetve lenni.

Alázatosan kérjük a F. K. Fő Igaz. Tanácsot, méltóztasson ezen aggodalom szülte alázatos ohajtásunkat s érintett törvényeken alapult kívánatunkat Felsőges Fejedelmünkhez, legkegyelmesebb urunkhoz és atyánkhoz felterjeszteni s egyszersmind ki is eszközölni azt, hogy ennek utánna hasonló Főpapi, legfelsőbb királyi megerősítések alkalmával — Ő Felsőge megerősítő kegyelmes királyi Levelében a Superintendensi név helyett Episcopusi nevet méltóztasson igtattatni, — valamint a F. K. Főkormány önrészéről is hivatalosan tenni méltóztatandó Rendeléseiben ezen nevezettel élni. Alázatos tisztelettel lévén

a Felsőges királyi Fő Igazgató Tanácsnak
az unitár. Főconsistoriumból
Kolozsvárt Febr. 12-én 1839.

alázatos szolgái

Dániel Elek m. k.

főcurator.

Székely Sándor m. k.

Generalis Notárius.

Ki vül Daniel Elek sajátkezüleg ezt jegyezte reá: „A Püspöki nevezetre nézve Felterjesztés a Főconsistoriumnak a K. Guberniumhoz 1839. 12. Febr.

Közli: **Benczédi Gergely.**

A BRIT ÉS KÜLFÖLDI UNITÁRIUS TÁRSULAT ÉVI KÖZGYÜLÉSE.

A Brit és Külföldi Unitárius Társulat ez évi közgyűlését június 4-ik s következő napjaiban tartotta meg, Londonban, a Unity Churchben (Egység temploma). A lapok tudósítása szerint a társulatnak még eddig ilyen népes közgyűlése nem volt. E nagy érdeklődést a magyarázza meg, hogy az egyházi szónoklatot Dr. Brooke Stopford A. hírneves lelkész tartotta, ki az angol egyházból lépett ki; továbbá, hogy a Vasárnapi Iskola-Társulatnak most volt 50 éves jubileuma.

Az isteni tisztelet a virágokkal feldiszitett szép templomban jun. 4-én, d. e. 11 órakor kezdődött meg. Az imát s a bibliából való olvasást Odgers lelkész végezte. Azután Dr. Brooke lépett a szószékre, ki Máté ev. XXII. r. 42. verse alapján: „Mit gondoltok Krisztusról, ki fia?” nagyhatásu beszédet mondott. E rendkívül érdekes beszédet, melylyel a jeles szónok az egész hallgatóságot elragadta, legalább rövid kivonatban megismertetjük. Főcélja a beszédnek kimutatni a Krisztus iránt való loyalitást, azt a szenvedélyes szeretetet, melyet a szív és lelkiismeret érez iránta, mint az emberiségnek legmagasabb ideálja iránt; s hogy a puszta theismus egyedül nem elégíti ki az emberiség vallásos szükségleteit, hanem Krisztusnak az Istenről és emberről tett kijelentésének is hozzá kell járulnia.

„Miután elhagytam az anglikán egyházat — így kezdé szónok beszédét — gyakran tettem fel e kérdést magamnak: „Mit gondoltok a Krisztusról?” s hovatovább mind fontosabbnak tünik fel megtudni, hogy a keresztény tanítók minő feleletet adnak e kérdésre nem csak ajkaikkal, hanem szívökkel és lelkökkel. A szabadelvü keresztény papságnak egész sikere, az unitárius testületnek létkérdése attól függ, hogy milyen érzelmeket tanusítunk az emberiség eszményképe — Krisztus iránt.

Az unitarismus s unitárius predikálás ellen gyakran hozzák azt fel, hogy az hideg, élettelen s nincs idealismus benne. Szerintem ez olyan előílet, melynek nincs alapja. Ellenfeleink azt mondják, hogy Jézus iránt az érzelem melegségét nem érezhetik azok, kik nem hi-

szik, hogy Isten. Az ellenünk emelt vádban némi igaz lehet anynyiban, hogy míg az unitáriusok nem adóznak Jézusnak olyan tisztelettel, a mi egyedül az Istent illeti meg, másfelől a történelemben sem igen akarják megadni neki azt a helyet, melyet, mint az emberiség szellemi vezetője elfoglal; s nem nyilvánítják iránta azt a szeretetet s hitet, mire igényt tarthat. És e tekintetben a Jézus iránt való szeretetünk és tiszteletünk éltető ereje sokat gyengült, mely nélkül pedig a mi vallásunk nem egyéb, mint a próféták és zsoltárirók theismusa. A theismus lehet magasztós vallás, de nem alkalmas arra, hogy az emberiség szellemi szükségét kielégítse. A theismus iránt nagy a hajlandóság napjainkban s én magam is éreztem annak hatását egykor. S talán a theismusnak a mi vallásfelekezetünkre való befolyása az oka annak, hogy vallásunkat hidegnek tartják. A theismusnak nincs meg az a gyújtó, lelkesítő hatása, a mi a keresztény vallásnak. Ha a mi prédikálásunkat nem hatja át a Krisztus személye iránt való lángoló szeretet: hitfelekezetünk nem fog nagy számban gyarapodni. Én e meggyőződésemet elmondhatom, mint olyan, ki új tagja vagyok egyházuknak. Hiszem, hogy vannak, kik oszják véleményemet, de sokan vannak, kik nem így gondolkoznak. Az anglikán egyház szabadelvű papjainak is nagyrésze a theismushoz vonzódik s kezd bennük a Krisztushoz való ragaszkodás gyengülni.

Mióta elhagytam az anglikán egyházat, sokszor kérdeztem enmagamtól, vajjon mi lehetett az oka, ama nagy sikernek, melyet Pál apostol a különböző nemzetiségű, társadalmi állásu s miveltségű népek között aratott. Én azt hiszem, hogy nagy sikerének oka az ő lángoló szeretetében rejlett, melyet Jézus iránt érzett, s abban az erőben, hogy azt a szeretetet másokkal is éreztetni bírta. Ha mi úgy tudnánk érezni Jézus iránt, s úgy beszélni s prédikálni róla, mint Pál apostol: akkor senki se vádolna minket hidegséggel, s még legmegrögzöttebb ellenfeleink sem mernének minket csupa theistáknak nevezni. Pedig Pál apostol nem volt trinitárius; ő soha se tulajdonított Jézusnak istenséget; ő nem cseréli fel Jézust Istennel, ő világosan megkülönbözteti az Isten iránt való szeretetet a Jézus iránti szeretettől. Az ő fogalma az Isten és Krisztus közötti különbségről a lehető legteljesebb. Pál apostol Jézusról mindenütt úgy beszél, mint emberről, s nem tulajdonít neki olyan csodatevő erőt, melylyel ő maga vagy mások is ne bírnának. A Pál apostol által használt áradó kifejezésekben nincsen egyetlen egy is olyan, melyet azok az unitáriusok, kik, mint én is, nem hiszik a Krisztus csudálatos származását és istenségét — bátran ne használhatnának. Ez ellen csakis azok

tehetnek kifogást, kikben nincs meg az a szeretet és ragaszkodás Krisztus iránt, a mi meg volt Pál apostolban. E szeretetnek az igazi alapja abban lelhető, hogy Jézus az Atyának valódi kijelentője; s e kijelentés elég ok arra, hogy őt szeressük. Jézus tanított meg minket arra, hogy Isten mindig szeretett minket és soha sincs távol tőlünk. Mikor az általa hirdetett igazságok általánossá lesznek, minden babona meg fog szünni. Pál apostol még figyelmesebbé lett Jézusnak az emberről, mint Istenről tett kijelentésére. De az emberről való kijelentését nem értjük meg, ha őt Istennek tartjuk. Ha azt hisszük, hogy Jézus valóságos ember volt, akkor a mit önmagáról mondott, azt rólunk is el lehet mondani. Jézusnak amaz ismeretes mondása önmagáról: „Én és az atyám egyek vagyunk“, egyike a legmagasztosabb kijelentéseknek az emberre vonatkozólag, mert ez az isteni és emberi természetnek egységét jelenti. Nekünk is úgy kellene, hogy elmondhassuk magunkról: „Én és az atyám egyek vagyunk“ — és az idő el is jó, a mikor a műveltség általános elterjedésével elmondhatjuk. Az ige állandóan testté válik bennünk; Isten mindig bennünk lakozik, s kijelenti magát a tudományban és szép-művészetekben. Azt mondják, hogy nincs ember vétek nélkül; s mivel Jézus olyan volt, Istennek kellett lennie. De én azt mondom, hogy Jézus ember létére is bűn nélkül való volt, s éppen a saját személyében mutatta meg, hogy az ember eljuthat oly tökéletes jóságra, mely bűn nélkül való. Jézus megmutatta nekünk, hogy ez elérhető, s ez által oly kijelentést tett az emberről, melyet a theológusok egészen elfelejtettek s elítikoltak. Jézus azt hitte, hogy a bűn nélkül valóság az emberiség rendeltetése. Lehet-e ennél dicsőbb kijelentés az emberi természetet illetőleg? Ez igazságok Jézusnak valóságos ember voltán alapulnak. Ha az apostolok leveleit ilyen gondolattal olvassuk, akkor nem csodálkozunk Jézus iránt viseltető ragaszkodásukon és szeretetükön. Minden egyházban és felekezetben szükség van Pál apostolnak a Mester iránti szeretetére. Nekünk jobban kell szeretnünk Krisztust s az ő szellemének bennünk kell élnie, ha hódítást akarunk tenni, mit máskülönbön lehetetlen elérnünk.“

Ez rövid kivonata a nagy hatást keltett beszédnek. A beszéd végeztével egyházi célra gyűjtés volt, mely 84 font sterlinget (szinte 1000 frt) eredményezett.

Délután 2 órakor vette kezdetét a tulajdonképeni gyűlés Hunter Mihály elnöklete a'att. A pénztárnok jelentése szerint az összes bevétel volt 5509 font sterling; a kiadás ugyanannyi. E kiadásban van a 100 font st., melyet évenként a budapesti unitárius

ekklézsia számára küldenek ; ugyszintén a 100 font st., melyet a londoni papnevelő intézetben levő papjelöltünk részére évenként adni szoktak. Örömmel jegyezzük fel, hogy a hódmezővásárhelyi fiók-ekklézsziánk részére is 10 font sterling segélyt adományoztak. A társulat pártolóinak száma 109 uj taggal szaporodott.

Ezután következett I e r s o n Henriknek, a társulat érdemes és buzgó titkárának évi jelentése, mely hű képet nyújtott a társulatnak bámulatraméltó működéséről. A jelentés először is a hazai missióról szól, részletesen előadva az unitarismus terjesztése érdekében kifejtett munkásságát, ugy anyagi, mint szellemi tekintetben.

A külföldi missióról s összeköttetéséről való jelentésében első sorban az amerikai hitrokonokról emlékezik meg, felemlítve a 150 ezer dollárt, melyet a mult évben összegyűjtöttek egy monumentális épület létesítésére. Azután D e r z s i Károly, budapesti lelkészünk tudósítása nyomán, a budapesti ekklézsia s a hódmezővásárhelyi fiók-ekklézsia állapotáról emlékezik meg. Továbbá felemlíti, hogy a „Reform Union“ által Berlinben 1883. nov. 10- és 11-én tartott Luther-ünnepélyre dr. Kalthoff által meghivatván, ez alkalomból üdvözlő levelet küldöttek. B r ü s s e l b e n Hocart J. lelkész rendes unitárius isteni tiszteletet tart s az évi gyűlésen megjelent volna, ha közbejött betegsége meg nem akadályozza. D'Alviella Goble grófot pedig politikai ügyei gátolták meg a gyűlésen való részvételben. Nagy örömmel fogadták a társulat könyvtára számára a grófnak nagybecsü művét, melynek czime: „L'Evolution Religieuse Contemporaine, chez les Anglais, les Américains, et les Hindous.“ Rómában B e i s s o tanár tart unitarius isteni tiszteletet, a társulat támogatása mellett. Bracciforti tanárnak Milánóban szintén adtak segélyt unitárius missiója folytatására. Ausztráliában tetemesen segítették a gyengébb ekklézsziákat. Unitárius műveket sokat adott ki a társulat. Ifju papoknak 300 kötetet ajándékoztak. Vallásos röpiratot (tract) 69,000 példányt osztogattak s küldöztek szét.

Végül a titkári jelentés felhossa, hogy a királynéhoz kérelmet adtak bé, melyben felhivják ő Felsege figyelmét az Athanasius-féle hittételre, melyet minden évben 13-szor olvasnak fel az anglikán templomokban ; a mi pedig sértő és megbotránkoztató azokra az alattvalókra, a kik más véleményben vannak. Ugyanis e hitcikkelyben az áll, hogy: a kik más hiten vannak, kétségen kívül örökre elvesznek ; s azok, a kik azt nem hiszik, semmi szin alatt nem üdvözölhetnek.

Az érdekes jelentés örvendetes tudomásul vétetett.

Főtiszt. Ferencz József püspök urnak a levelét is felolvasták a gyűlésben, s arra Steinthal lelkész, ki 1859-ben hazánkat is meglátogatta volt, a következő határozati javaslatot tette: „Hogy a gyűlés nagy örömmel veszi főtiszt. Ferencz József püspök urnak a magyar unitáriusok nevében küldött hitrokoni üdvözlését s a múlt évben nyújtott segélyért való hálás elismerést. S most, midőn Gál Miklósnak, ki három évi tanulmányait a Manchester New Collegeban jó sikerrel elvégezte, Isten-hozzádot mond s szerencsét kíván papi pályájához, egyszersmind felkéri, hogy biztosítsa a magyar unitáriusokat a társulatnak állandó barátságáról s rokonszenvéről s hogy milyen elismeréssel van ama nemes törekvésért, hogy az unitárius hitelveket prédikálják a fővárosban s más helyeken.“ Ennek minden unitárius örvend, s különösen ő, kit oly nagy vendégszeretettel fogadtak egykor, s a kit kedves emlékek fűznek a magyar unitáriusokhoz. Épen ezért örömmel lett a gyűlés szószólója, hogy a társulat nevében az üdvözlést kifejezze.

Gál Miklós barátunk forró köszönetet mondott ugy a szívélyes jó kívánságokért s rokonszenvért a magyar unitáriusok iránt, valamint a három év alatt iránta tanusított vendégszeretetért. Kifejezte háláját s elismerését amaz előnyökért, melyeket a társulat segélyezése következtében a világvárosban élvezhetett.

Térszűke miatt a felolvasásokra s a vasárnapi iskola jubiláris ünnepélyére nem terjeszkedhetünk ki; különben is ezek inkább helyi érdekekkel bírnak.

Ez évi közgyűlés iránt tanusított nagy érdeklődés azt mutatja, hogy a társulati szellem üdvös eszméje kezd hovatóvább mélyebb gyökeret verni angol hitrokonainknál is. A Brit és Külföldi Unitárius Társulat jótékony működését elismerik azok is, kik eddig nem igen akarták pártolni. S így remélhető, hogy egyesített erővel jövőben még nagyobb mérvű tevékenységet fog az angol unitáriusok központi társulata kifejteni.

KOVÁCS JÁNOS.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, május 1884.

(Néhány szó a praedestináció felett folytatott vitáról. A vallási társulatok évi közgyűlései. Lelkészi gyűlések.)

Szerkesztő úr!

Mindenekelőtt megakarok felelni kívánságának az által, hogy rövid felvilágosítást írjak ahhoz a vitához, a mely a theologiai társaság február havi ülésében folyt. Ha, miként rendesen, nem bocsátokozom hosszú részletekbe, azért teszem, mert az annyira messze vinnem, hogy nem lenne hely egyebekről beszélnem.

A Van Goens felolvasásának feladata volt, megmutatni, hogy a praedestinatio megvan Szent Pálnál; a mit nem is lehet vitatni; és hogy ez a praedestinatio absolut. Ebben kétféle ellenmondóra talált, az orthodoxokra, például Godet úrra és a szabadelvűekre, a milyen például Othamare ur, kik közül mindenik minden módon arra törekedett, hogy Szent Pál eszméje értelmét gyengítsék az által, hogy kisebbsíték a végett, hogy az emberi szabadság megmentése sikerüljön, melyről azt hitték, hogy veszélyeztetve van. Van Goens, szerénstem, győzelmesen megczáfolta a Szent Pál-féle praedestinatio csökkentésének párthiveit. Azonban itt nem a magam gondolatait kell kifejeznem; csak azt a vitát akarom előadni, mely az előadás után következett. De ez a vita sajátlag csak a bírálati theologia és az exegesis által a Szent-Pál irataiban levő absoluta praedestinatio ellen vagy mellett felhozott okoknak a visszhangja volt. Kölcsönös megjegyzések hosszas kicserélése után Sabatier tanár ur, a ki ez ügyben kétségkívül primus inter pares, szólalt meg, és szerintem a legérdekesebb volt. Ezért csak az ő okoskodását adom elé, saját kifejezéseit használván.¹⁾

Nézetem szerint a praedestinatio dogmája a kegyesség tapasztalataiban gyökeredzik; önként keletkezik a kegyességből. Ebből a szempontból kell kiindulnunk, ha megakarjuk érteni Szent-Pálnak e tárgyról való eszméjét. Szent-Pál nem volt német theologus, hogy rendszert csináljon a rendszer és elvont elméletek iránt való szeretetből. Eszméi életének hiv másolatai. És mi volt az ő lite? Az Isten felségének, vagy inkább kegyelmének folytonos tapasztalása.

¹⁾ Kérésemre Sabatier ur sziveskedett beszédének lényegét nekem elmondani.

Erőszakos megtérése, apostoloskodása, az a kegyes szokása, hogy mindenben Isten akaratát ismerte fel; saját semmiségének érzete, ezeket fejezte ki határozatosan leveleiben, mert hathatósan érzette.

Ez a vallásos tapasztalat nemcsak az övé, lényeges és állandó az minden kegyességben, minden vallásban. A vallás alapjában imádás. Az imádás Isten felsége előtt való leborulásban áll. Az ó-testamentum egészen tele van evel az érzéssel. A praedestinatival vannak teli a próféták könyvei. Izrael történelme egészen e szempontból van előadva. Sehol sem tűnik ki inkább, mint Jézus tanításában, mert senki sem érzette és ismerte el inkább az atya jóakarátát (εὐδοξία). Ha kirívó igazságtalanság áldozata vagyok, s ez igazságtalanság az én felebarátom bűne, elviselem s ezt mondom: hogy Istennek irántam való akarata. Az emberi felelőség a történelem színe, a praedestinatio a visszája, az eseményeket az Isten, az örökkévalóság és az abszolút szempontjából kellett nézni.

Pálnál kettőt találunk: az erkölcsi élet tapasztalatait, a mi kérdésessé teszi a szabadságot és felelőséget, s a vallásos hit tapasztalatait, a mi ösztönszerűleg mindent Istenre visz vissza, mint eredeti okra, számba sem vevén a másodkokat; de ez nem azt teszi, mintha ezeket tagadná. Hathatósan érezvén e két érzelmet (az erkölcsit meg vallásit) Pál erőlyesen kifejezi az erkölcsi felelőséget és hivatkozik a szabadságra, másfelől mindent alárendel Istennek, és mindenben elismeri Isten akaratát, a melynek utai végére mehetetlenek. Mivel nem volt szakszerű theoretikus, az az, nem járt abba, hogy kikerekített, hézagosság nélkül való elméletet alkosson, soha sem aggódott azon, hogy ezt az erkölcsi- és ezt a vallásos érzést összeegyeztesse. Meg lehet, nagyon megijedett volna, ha valaki azt mondja neki, hogy ebben problema és ellenmondás van. És éppen ezért van, hogy azok, a kik Pál gondolkozás módjában e két eszme összeegyeztetését keresik, nem találják meg, soha sem is fogják megtalálni, mert nincs meg abban.

Végül Sabatier ur ezt mondotta: „Magamat illetőleg én a praedestinato vallója vagyok, a mennyiben keresztény és kegyes vagyok. Én vallom a praedestinatit valahányszor adorálok, és ha a racionalizmus ezt nem igen érti meg, onnan van, mert nem igen adorál. De egyszersmind szabadnak és felelősnek érzem magam, valahányszor magam el kell határoznom és cselekednem kell. Praedestinato nélkül nincs kegyesség, szabadság nélkül nincs moral. Nem az a kérdés tehát, hogy az egyiket a másikkal csökkentjük s ez által mind

a kettőt meggyengítsük. Két oly dolog, melyek nem fekszenek egy téren s következőleg nem érintik egymást. Ennek bizonyítéka, hogy a gyakorlatban a szabadságot és az erkölcsi életet semmi sem istápolja inkább, mint az isteni kegyelem érzete és az isteni praedestinatio; és semmi sem tanusítja inkább az isteni hivatást, mint az emberi szabadság erélyes elhatározása. És éppen ezért követelem én a kegyesség nevében az absoluta praedestinatioiban való hitet, és erkölcsi életem nevében az én teljes felelősségem fentartását.“¹⁾

Ez lényegében a Van Goens ur előadására következett vita hitteles tartalma. Sabatier ur egyéni felfogásáról, a morálról való modern felfogásunk szempontjából ítéletet mondani mellőzvé, azt hiszem, hogy a Szent-Pál gondolatát hűen ismertette meg velünk. Magam is, midőn rendszeres theologiai és a tisztán exegetikai munkákat olvastam, többször gondoltam, hogy az illetők nem értették meg az apostol álláspontját, és hogy némileg modernt csináltak belőle, azaz oly embert, kinek előre megállított rendszere van. A mi teljes ellentéte a valónak. Annyi bizonyos, hogy a szabadság és praedestinatio kibékítésének problémájával soha sem bajlódott. Ez a problema egészen modern; s nem tudják hogy a hasonlithatlanul számos kötetek ellenére, a melyeket elé idézett, megfejtése fel van-e már találva!

— A reformált és lutheranus protestans egyházak különböző társulatai, mint mindég, most is bezárták már évi gyűléseik cyklusát. Ezek a gyűlések aprilis 24-én kezdődtek, s május 8-án végződtek. Mivel összesen vagy huszan vannak, nem czélom, hogy mindenikről beszéljek önnek, különben is csak egy néhányban vettem részt, még azokat sem említem mind fel, a melyekben részt vettem, mert vannak olyanok is, a melyek ön előtt épen nem érdekesek.

Kétségkívül legjelentékenyebb volt a franczia protestans történelmi társulaté; e társaságról a mult évben hosszasan beszéltem önnek. Elnöke Schickler báró ur igen feltűnő jelentést olvasott fel; a melyben mindenek felett azokat az idéten vádakát

¹⁾ Pál apostol praedestinatiojának a Sabatier tanár ur által adott értelmezését és magának Sabatier tanárnak a hitét, ha megengedjük is, mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy az így értelmezett praedestinatio nem egy a valóval, melyet Calvin állított fel e tételben: „Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes: sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur. Itaque prout in alterutrum finem quisque conditus est, ita vel ad vitam, vel ad mortem praedestinatum dicimus“ Calvin Instit. lib. III. c. 21. n. 5. p. 337. — s mely ellen minden kor racionalistái szerintünk méltán tiltakoztak és tiltakoznak. Szerk.

igyekezett megczáfolni, melyeket Coligny admiralis ellen támasztottak. Már azt hitte az ember, hogy ezek az esztelenségek örökre elnémultak, midőn az ultramontán sajtó a legutóbbi időkből újból felélesztette, abból az alkalomból, hogy emléket akarnak állítani a nagy huguenottának, a ki egyszermind nagy hazafi is volt. Ez azt mutatja, hogy a protestantizmussal ellenséges szenvedélyek még nem aludtak ki a mi köztársasági Franciaországunkban. Mindenesetre a társulat elnöke kötelességének ismerte, hogy Coligny mellett felhozza Szent-Simon, Bossuet, Montesquieu és annak a kiváló történelemírónak Mignetnek, kit Franciaország csak most vesztett el, éppen nem gyanus, összhangzó bizonyásgtételeit. Mindnyájan meg-egyeznek abban, hogy az admiralisban ügyes politikust, hűséges tisztviselőt, feddhetetlen, mocsoktalan jellemű embert látnak. Miután Schickler ur a Coligny ellenségei hitelét eléggé méltóan elítélte, a társaság virágzó állapotát terjesztette elé és azt az érdeket, melyet nemcsak Franciaországban, de a külföldön is felkeltett. Ugyanis éppen a gyűlés napján az elnök egy vaskos kötetet kapott Hollandból a protestantizmusra vonatkozó azon ritka adatokból, melyek az Amsterdami könyvtárban vannak. Az elnök után Read ur a társaság egyik alapítója olvasott fel egy dolgozatot, a mely igen gazdag volt új adatokban, melyek a Rulhiers, kit XVI. Lajos kormánya aval bizott meg, hogy az 1787. évi edictumot igazolja, és Rabout St. Etien képviselő közti viszonyra vonatkoznak. A képviselő fia volt Rabout papnak s maga is pap volt. A levelek, melyeket Read úr felolvasott, eddig teljesen ismeretlenek voltak, és egészen új világosságot vetettek az ugynevezett 1878. évi türelmi rendelet kibocsátása alkalmával felmerült körülményekre. Egészben véve ez a gyűlés nagyon érdekes volt s a népes gyülekezet, mely az oratoir-utczai nagy templomot egészen megtöltötte, mindvégig lankadatlan figyelemmel kísérte.

Ebben a templomban tartotta ülését a „Párisi bibliai társaság“, mely 1818-ban alakult és a mely vallásos társulataink közt a legrégebb. Létezése első 10—20 éveiben számos fiok bibliai társulatai voltak a protestáns egyházakban Franciaország különböző vidékein. Később ezek mind megszűntek s a biblia terjesztésének munkáját az anyatársaság kezeiben hagyták, mely mindig Párisban székel. Ez a társaság kezdette meg újra néhány évvel ezelőtt a biblia újabb fordításának a protestáns közönség közt való terjesztését; addig arra szorítkozott, hogy a régebb fordításokat terjeszsze. Az új fordítás alkalmával meghasonlás történt a bizottmányban, és azok, a kik az újabb fordítások terjesztését ellenezték, új társaságot ala-

pitottak „Franciaországi bibliai társulat” czimmel, a mely arra akart szoritkozni, hogy a régibb fordításokat terjeszse, fentartván, hogy azok ki fognak javittatni, ha az egyház kívánja. Bár sajnáljuk e meghasonlást, el kell ismernünk, hogy ez a két társaság nagyon sokat tett a szent könyv példányainak a protestans népesség közt való elterjedésére ajándékozásai és eladásai által. Különben az új társaság csak rövid ideig maradt meg hivségesen első határozatához, hogy csak régibb fordításokat terjeszt. Kénytelen volt engedni a közönség hatásának, a mely érthetőbb és francziásabb fordításokat követelt, mint a minők a régi Ostervald és szószerénti Martin félek voltak.

A két társaság helyzete ha nem is fényes, de kielégítő. Az utolsó gyűlésen felolvasott jelentés észrevehető javulást tüntet fel a társulat pénzviszonyaiban, melyben a múlt évben nagy deficit volt. A jelentés felolvasása után a bizottmány egyik tagja, a ki tanár a párisi jogi facultáson, igen emelkedett nézeteket fejtegetett oly közös állásponton, a melyen az orthodoxok és szabadelvűek kibékülhetnének: értette a gyakorlati életet. Én úgy vélem, hogy a szónok, ki kitűnő gondolkodásu ember, illusiókat alkotott magának; azonban nézetei előadásában kiválóan érdekes volt az a rövid, világos és részrehajlatlan szemle, melyet az inspiratió eszméjének az orthodoxok között negyven évi történelméről tartott. Kimutatta, miszerint annak ellenére, hogy 1848-ban még egészen el voltak telve a szent iratok absolut teljes és betűszerinti inspiratiójával, oda jutottak, hogy a Gaussen Theopneusticájában előadott elméletet, mely az orthodoxok között hosszas ideig egyedül uralkodott, ma már elutasítják. Bizonyítékul több idézetet olvasott fel egy dolgozatból, a melyet e tárgyról a múlt évben az orthodox conferentiákon egy pap olvasott fel. Általában a szónok megmutatta, a mi egyébaránt nem volt nehéz, de nem is hasztalan, hogy az orthodoxok ma úgy gondolkoznak, mint azok a heretikusok, a kiket ezelőtt 20 esztendővel excommunicáltak. Nem hiszem, hogy ezt a bizonyítást elégséges oknak tartsák arra, hogy velünk kezet szorítsanak.

Még csak a jótékony-egylet gyűléséről akarok önnek beszélni, mely a vallásos gyűlések sorozatát május 8-án bezárta Coquerel István ur elnöklete alatt; ezt a „Jótékony társaságot” a fájlalt ifj. Coquerel Athanasius vezetése alatt az ő tanítványai és hivei alapították. Kezdetben csak az volt a czélja, hogy a szegények közt természetben és pénzben segedelmet osszon, nem zárván ki a lelki és erkölcsi segedelmet, a melyet papok és világiak látogatások alkalmá-

val nyújthatnak. A társaság lassanként szépen kifejlődött; egymásután két árvaházat alapított, az egyiket leányok számára Belvillebe, a másikat fiuk számára St. Antoine külvárosba; mind a két intézet szépen virágozik és sokat nagyult különösen Coquerel Athanasius halála óta. Ugy látszik, hogy a tagok az által akartak nagyobb tiszteletet tanusítani az ő kedves emléke iránt, hogy jótékony törekvéseket megkettőztessék a szegények és kisdedek érdekében, a kikért áldozott életében. A fiúarvaház éppen ifj. Coquerel Athanasius nevét viseli. Legjobban és legszebben úgy tisztelhetjük meg halottaink emlékét, ha az emberszeretetnek általok kezdett munkáit áldozatkészséggel és odaadással folytatjuk. A jelentés felolvasása után egy megragadó előadást hallgattunk meg a bizottmány egyik tagjától. — Gaufres urtól az amerikai jótékony társaságok szervezetéről. — Két nappal az előtt éppen ez a szónok egy igen örömet hallgatott felolvasást tartott Horace Mann-ról, az amerikai népnevelés teremtőjéről.

A különböző vallási társulatok gyűlésének korába esnek a papi conferentiák is, a melyek Párisban közel egy félszázad óta tartatnak. Az 1872 évi zsinat előtt ezek a conferentiák nagyon népesek és érdekesek voltak. A párisi papok mind, a vidékről pedig nagyon sok gyűlt össze dogmai nézetekre való különbség nélkül, hogy theologiai, történelmi, bírálati és egyházzervezeti kérdéseket vitassanak meg; és ezeknek a mindég komoly, kétségekívül néha inkább, vagy kevésbé nyugodt, de mindig tisztos vitáknak az a kettős hasznuk volt, hogy a kérdéseket tisztázták s az embereknek megtanították, hogy egymást megismerjék. Ezek akkori valójában közconferentiák voltak, mert minden pap megjelenhetett azokon. Miután a zsinat a beléphetést kötelező hitvallástól tette függővé, a szabadelvű papok visszavonultak és a gyűléseken csak kis számú orthodox pap jelenik meg, kik magok közt azért gyűlnek össze, hogy a megelőző évben napirendre tűzött valamely kérdéstről felolvasandó dolgozatot meghallgassanak. Az orthodox lapokban közlött jelentések nem mutatják, hogy ezek a gyűlések érdekesek volnának. Ezt nagyon könnyen is meg lehet érteni: nincs ellenzéki vita, tehát nincs élet, nincs érdek. De mikor valami idáig jut, közel van a halálhoz; úgy is látszik, hogy ezek az ugynevezett közconferentiák hanyatlóban vannak s minden lehetőség szerint előbb-utóbb megszűnnek.

Ezeken a reformatus papi conferentiákon kívül voltak még más papi konferentiák is; például a lutheranus egyházban. Ezek ez évben kiválóan érdekesek voltak. E szerencsés fordulatot egy újítás

idézte elő, mely a közeljövőben oly fontosságot szerezhethet azoknak, a milyen volt a papi conferentiáké a zsinat előtt. Az idén a lutheranusok conferentiájokra meghívtak minden papot, valamint a nemzeti, úgy a független egyházakból; a gyűlés nagyon népes is volt. De különösen az adott érdeket és életet ennek az összejövetelnek, hogy az így meghívott papok mindnyájan részt vehettek a napi rendben levő kérdések megvitatásában. E kérdések egyike éppen a praedestinatio Szent Pálnál volt. — A felolvasó Ménégóz ur, kiről utóbbi levelemben beszéltem, a közvélemény szerint a kérdést kitűnően tárgyalta, de feltűnőleg előre megállított álláspontból. Valójában nemcsak hogy a Calvinista-praedestinatiót, azt a praedestinatiót, a melyet rendesen abszolútnak neveznek, de még a relativ, a feltételes praedestinatiót sem találta meg abban. Ez előttem erőszakoskodás. Igen ügyes volt a szövegek megvitatásában, de nagy ügyessége, exegetikai tudománya mellett sem sikerült neki, hallgatói nagyobb részének véleménye szerint, nézetének alaposságát bebizonyítani. Valóban a praedestinatiót Szent Páltól elvitatni akarni, annyi, mint szemmel láthatót tagadni. És én abban a véleményben vagyok, hogy Calvin és tanítványai törvényesen fogadták el onnan. Minden esetre a vita, mely Ménégóz ur felolvasására keletkezett, igen élénk volt. Több ismeretes pap vett abban részt, kik közül csak Coquerel urat említem meg. Ez élesen megostromolta a felolvasó következtéseit, egészen másképpen magyarázván azokat a különböző szövegeket, melyeket Ménégóz idézett. Ő is megmutatta, hogy midőn Szent-Pál eszméit meg akarjuk vitatni: nem kell megijednünk attól való féltünkben, hogy az emberi szabadság kérdéssé válhatik; hiszen az apostol a kérdést nem így tette fel: fatalitás vagy szabadság. — Az így szövegezett dilemmát csak mi állítottuk fel. Meg kell említenem egy papot, a ki védelmébe vette a felolvasót, de nagyon szelidítte az ő felfogását oly módosításokat tevéen, hogy az már nem volt a felolvasó nézete.

Egészben véve, mindazoknak a vélekedése szerint a kik a május 2-án tartott lutheranus conferentián jelen voltak, ezek voltak az évben tartott minden papi gyűlések közt a legérdekesebbek. Üdvözölték a conferentiát rendező bizottmányt, hogy a más vallásuakat is meghívta és biztatták, hogy maradjon meg az úton, mely a jobbik.

Levelem már a szokásos hosszúságra nyult, — s még szerettem volna egy tárgyról beszélni, mely önt különösen érdekli, Munkácsy ur új képéről: „Krisztus a Kalvárián,“ a mely most ki van téve s a mely igen méltán nagy sensatiót keltett. De ezt közelebbi levelemre hagyom.

CHARRUAUD.

A „MAGYAR ÁLLAM“ ÉS A „KERESZTÉNY MAGVETŐ.“

Miként jön a „Magyar Állam“ a „Keresztény Magvető“-vel öszszeköttetésbe? — csodálkozva kérdezhetik t. olvasóink. De úgy hiszszük, hogy a kérdést még jóformán fel sem tették, smár sejteni fogják, hogy ez öszszeköttetés nem valami barátságos. És csakugyan jól sejtik, mert a „Magyar Állam“ — t. i. a Lonkay ur lapja — a „Keresztény Magvető“-vel barátságos úton még nem találkozott. Ha ellenkező történnék, az lenne a világ nyolczadik csodája.

A dolog a jelen esetben ez:

A „Nemzet“ az ismert politikai nagy napilap f. évi. máj. 7-ki számában elébbi füzetünkben megjelent cikkemet szives figyelmére méltatva, arról „A darwinismus és az unitáriusok“ czim alatt a következőket írta: „A magyar unitáriusok Kolozsvárt megjelenő közlönyében, a „Keresztény Magvető“ legutóbbi füzetében a folyóirat egyik szerkesztője, Péterfi Dénes, figyelemreméltó fejtegetést közöl ily czim alatt: „Czélirányos darwinismus és az egyházak.“ Arról ír, hogy a Darwin-féle elméletnek, a természetből való fejléstannak az Isten eszméjével való egyezése nem foglalja magában egyszersmind az egyházak hitcikkelyeivel való összeférhetőséget. A többi közt ezeket írja: — s itt közölte cikkem bezáró sorait, *) melyekben saját egyházunkat illetőleg annak a meggyőződésnek adtam kifejezést, hogy a meddig a fejléstan az Isten eszméjét nem érinti, a hit más kérdéseiben kizáró törekvésre nem találанд annál; s a melyekben jeleztem, hogyha valamely egyházban, az unitáriusban már is félreismerhetlenül észlelhetni oly irányú törekvést, mely a fejléstan alapgondolatai és a vallási eszmék közt valódi öszszhangot kíván létrehozni. Istennek természetfeletti működése, a csodákban való hit helyett a változhatatlan törvények szerint működés eszméje kezd a vallási tudatban előtérbe lépni; s a világban való benlét (immanentia) gondolata mind mélyebb meggyőződéssé válik a lelkekben; s az Isten és ember közötti titokzatos viszony kimagyarázásában mind észszerűbb eszméket nyilvánít az előrehaladó gondolkozás.

---

*) L. „Ker. Magvető“ 1884. 2. füz. 78. l. az utolsó bekezdéstől végig.

A „Magyar Állam“-nak a hit birodalma felett örökös argusi szeméi észrevevén a veszedelmes tévelygést, máj. 13-iki számában e czimmel: „A protestantismus már kezét fog a darwinissal is — egyelőre csak Magyarországon“, átveszi a „Nemzet“ közleményét s ahhoz a következő biblicus nyelvű, kenetteljes megjegyzéseket fűzi:

„Ki nem látja e tévelygésben is a sivár naturalismus és pantheismus azon szánandó botorkálását, melyet dicső szent atyánk legujabb „Humanum genus“ körlevelében oly méltán kárhoztatott újra! Hiszen a „Keresztény Magvető“ a főebbi frázis-csépléssel s csűrészavarással világosan a pusztá negatio felé rohan, a teljes hittagadás magvaít szórja el. Wirchow csak elég nagy protestans tekintély, és ez a tekintély mennyire tiltakozott Münchenben a német természettudósok három év előtti gyűlésén a darwinismus idéetlen és tarthatatlan teoriái ellen! S tiltakozott nem is a protestantismus, hanem a tudomány nevében, melyet nem illik mindenféle bolond teoriával profanálni. A mi erdélyi protestans atyánkfiait őszintén sajnáljuk, hogy kebelökben a vallásbölcséleti bogarasságok mai nap is gombamódra szaporodnak.“

No hát mi mindenekelőtt azt hisszük, hogy bármily veszedelmes pestis jeleztessék is itt, az erdélyi protestansok a sajnálat szükségét nem érzik. Jól tudják ők, hogy mit tartsanak arra a kegyés és szent részvétre, melyet a „Magyar Állam“ áraszt feléjük. S bár a részvét mindig megtalálja az utját a szivekhez, ez alkalommal mégis kételkedni merészlünk a hatásában. Jól ismerik ők azt a hangot, mely ha mindjárt a résztvevő érzelem kíséretében jelenik is meg, csak ugyanaz, mint egyébképpen, az a mi mindig volt s lesz a protestantismus iránt, ugy egyesekkel mint az egészszel szemben, Róma örökös viszhangja: anathema sit! Aztán azt is igen jól tudják, hogy a mi a „Magyar Állam“-nak nem izlik, nekik éppen az lehet édes szellemi táplálék, hogy a mi előtte kárhoztatandó tévelygés, ördögi mű, nekik az igazság, lelkük drága kincse, Isten munkája lehet. Megtanulták ezt ismerni a multból s tapasztalják a jelenből, hogy a mit az kárhoztat és üldöz, nekik inkább szeretniök kell, s a minnek az becsét megmérni sohasem tudja, a lelkiismereti szabadságot védniök és tisztelőben tartaniök.

De hadd lássuk mi is tulajdonképpen az a tévelygés, melylyel én protestans atyánkfiai lelkét megromtom, mi „az a szánandóan botorkáló sivár naturalismus és pantheismus“, melynek vészes voltára a „Magyar Állam“ oly jóakarattal kívánja figyelmeztetni a protestansokat. Más egyéb nem lehet, mint a mit én ezekben a szavakban fejeztem ki: „Istennek természetfeletti működése, a csodákban való hit he-

lyett, mind inkább az örök, változhatatlan törvények szerint működés eszméje kezd a vallási tudatban előtérbe lépni, és a világban való belét (immamentia) gondolata mind mélyebb meggyőződéssé válik a lelkekben. Hát én elviselem a tévelygés következményeit s biztosan vetem magamat alá protestáns atyámfiai ítéletének. Elvetni a csodákban való hitet és ragaszkodni az örök törvények szerint való isteni működés eszméjéhez! — mi egyéb ez, mint nyilvánítása annak, mi a jelenkor sok protestánsa lelkében él. És a másik nagy tévelygés, hogy az Isten a világban belétező, csak olyan pantheismus, milyent Pál apostol, Krisztus igaz követője sem átalott vallani, a midőn a Rómabeliekhez ezeket írta: „ő benne vagynak mindenek“; s Athenben az Areopaguson így szólott: „ő benne élünk, mozgunk és vagyunk.“

Az igaz, megvalljuk bűnünket, hogy mi e nézetekre az ész használata által jutottunk, s ez már magában sivár naturalismus, megbocsáthatlan bűn az előtt, kinek a „Humanum genus“ körlevél rendeletei szentírás, mely tiltja, hogy az emberi ész az emberi élet minden viszonyaiban tanítónak és vezetőnek ismertessék el. Hanem vele szemben mi nem kísértjük meg a mentséget, s másfelől a magunk részéről sem kívánjuk tőle, hogy a csodákban való hitet megtagadja, mely tudvalevőleg a róm. katholicismus fentartásának egyik nélkülözhetetlen feltétele.

Hanem arra kérjük, hogy a mi lelkünk idvességéért ne fárasztja magát, s ne aggódjék a protestantismus miatt, a miért „az kezét fog a darwinismussal.“ Mi nekünk, a darwinismus ellen szent haraggal ontott sorait olvasva, akaratlanul is egyik kitűnő barátunknak a tárgy felett egy mélyen vallásos szellemü mivel folytatott beszélgetése jutott eszünkbe: „A kik leghevesebben nyilatkoznak a darwinismus ellen, biztosra vehetni, hogy Darwinnak egy munkájába se pillantottak be“. Sőt a „Magyar Állam“ sorai még ennél többre is engednek következtetni, t. i. hogy a kit maga mellett tekintélynek hoz fel a darwinismus ellen, Virchownak illető felolvasását is csak úgy hallomásból ismeri. „Virchow csak elég nagy protestáns tekintély és ez a tekintély mennyire tiltakozott Münchenben a német természettudósok három év előtti gyűlésén a darwinismus idétlen és tarthatlan teoriái ellen! S tiltakozott nem is a protestantismus, hanem a tudomány nevében, melyet nem illik mindenféle boldog teoriával profanálni“ — ez már aztán „frázis-cséplés, csürés-csavarás“, mert Virchow, a nagy német anatomus és anthropologus ily badarságokat nem beszélt, hanem csak az ellen tiltakozott. H a e c kellel

szemben, hogy a fejlődés, mivel az még csak theoria s nem teljesen megbizonyított tény, ne tétessék az oktatás alapjául, ne vitessék be az iskolákba. *) S e tiltakozást éppen a Haeckel-féle fejlődélmélettel szemben teljes joggal is tehetette.

S a „Magyar Állam“-nak már csak azért sem kell a protestantizmust a darwinizmustól féltenie, mert az tudja, hogy kivel szorit kezet s annak mely képviselőivel barátkozhatik.

És legyen végül az is értésére a „Magyar Állam“-nak, hogy a protestantizmus, vagy legalább az az iránya, a melynek mi hiveitül valljuk magunkat, nem fél a tudománnyal való kézzorítástól, mert a vallás súlypontját nem a múlt dogmái holt betüibe, hanem a z e g y é n é l ő v a l l á s o s s z e l l e m é b e helyezi. Nem fél a tudomány világának a vallásra tisztító befolyást engedni, tudván, hogy a mi abban isteni, örök, azt semmi szét nem rombolhatja. Abban a meggyőződésben van, hogy a vallás érdekeit éppen az által ápolja hűn, annak örök igazságait azzal védelmezi valóban, hogyha a külső formákban változtatást, s magokban a hitnézetekben is módosítást enged a kor eléhaladó szellemének. És ugy látszik, hogy a kiknél a tudomány van, azok sem idegenek ama vallási iránytól, melynek neve: s z a b a d e l v ü k e r e s z t é n y s é g.

S hogy már „a pusztá negatio felé“ a „Keresztény Magvető“ rohan-é, s az „szórja-e el a teljes hittagadás magvait“, midőn oly nézeteket hirdet, a melyekkel az atyáktól örökölt hitesezméknek a fölvilágosult józan észszel való öszhangba hozatalát czélozza elésegiteni, vagy pedig oly törekvés, milyennel a „Magyar Állam“ a kereszténység középkori formáját akarván mindenképpen sértetlenül fentartani, egészen ellentétbe hozza a vallást korunk tudományos miveltségével s ezáltal az előbbrehaladott szellemeket a vallástól elidege-
nedésre kényszeríti, azt itélje meg a t. olvasó.

PÉTERFI DÉNES

---

*) Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat. Von Rudolf Virchow. Zweite Auflage. Berlin. 1877. I. 10 és a következő lapokon.

KÖLTEMÉNYEK.

Legyetek könyörületesek ...

Koldus jár utczahoszszat,
Mind két szemére vak.
Egy kised gyermek vezetője,
— Szánalmas egy alak.

Boldog volt otthonában,
Kevés idő előtt:
Hű nője s gyermeki valának
És élt öröm között.

És könnyei kiolták
Szemének lángjait:
Örök vakéjnek fátyolával
Borítván csillagit.

De haj! tüzvész dühöngött:
Hajléka oda lett...
Nyomor és inség: sirba vitték
A kiket szeretett...

Koldus jár utczahoszszat,
Mind két szemére vak.
Egy kised gyermek vezetője,
— Szánalmas egy alak.

Ti, kik jólétkben vagytok,
Ti boldog gazdagok:
Isten nevében a szegénynek,
Oh, tápot adjatok!...

Rédiger Géza.

Az Isten szeretet.

— Hymnus, gyermekek számára. —

Minden a mi kedves, szép,
A föld, lég és fényes ég,
Mező, völgy és a berek
Zengik: Isten szeretet.

Minden fa és szép virág,
Minden fű vagy mozgó ág,
Minden rügy és levelek
Mondják: Isten szeretet.

A kis csermely völgy ölén
Mint rohanva tova mén,
S felszál s csinál felleget,
Igy zug: Isten szeretet..

A mennybéli nagy Isten
Minden jót ad ide lenn.
Zengjünk mi is éneket:
A nagy Isten szeretet.

(Angolból.)

Boros György.

AZ ELHUNYTAK EMLEKEZETE.

GASKELL VILMOS, M. A.

Sz. 1805. júl. 24-én, megh. 1884. jun. 11-én.

Az angol unitárius hitrokonokat érzékeny veszteség érte a Gaskell Vilmos manchesteri lelkész halálával. Nemcsak az egyházi, hanem a politikai lapok is a legmelegebben s nagy elismeréssel irtak a ritka jellemű és sok oldalú műveltséggel bíró férfuról.

Gaskell Vilmos 1805. július hó 24-én született Latchfordban. Minthogy szülői a papi pályára szánták, tanulmányait a Manchester New Collegeben végezte el. 1828. aug. 3-án meghívták papnak, Manchesterbe, a „Cross Streeti“ ekkleziába, a hol élete végéig hirdette az unitárius elveket. Ha még két hónapig él, épen 56 esztendőig szolgált volna ugyanabban az ekkleziában. Mikor a Manchester New College papnövelő intézetet Yorkból megint áthelyezték régi helyére — Manchesterbe — Gaskell az angol-irodalom s történelem tanszékére hívták meg, mely állást oly kitünően töltött be, hogy kedveltebb s tiszteltebb tanár nem volt nála. A midőn a Manchester New College papnövelő-intézetet Londonba tették át, megszűnt tanár lenni, de mint titkár és vizsgáló biztos mindig megjelent a vizsgálatokon; s mi, kik szerencsések valánk őt látni és hallani: sohasem fogjuk elfelejteni apostoli vonzó képét, szivre és értelemre ható magvas beszédeit.

Elnöke volt számos emberbaráti intézetnek; tagja több tudományos társulatnak.

A Manchesterben felállított „Home Missionary Board“-nak (Belmissiora papokat képző intézet) sok ideig igazgatója volt; s ez idő alatt valamint később, mint tiszteletbeli igazgató, mély tudománya, nemes példaadása és buzgósága által nagy befolyást gyakorolt az ifju papnövendékekre. Minthogy a közügyekben is tevékeny részt vett s a népnevelés iránt nagyon érdeklődött: vallásfelekezeti különbség nélkül, általános becsülésben részesült. Tanubizonyossága e közszereket nyilvánulásának az, hogy arczképét a Memorial Hall-ban, melyet a nonconformisták emlékére vallási, nevelési s emberbaráti érdekek előmozdítására alapítottak — helyezték el.

Azonban munkásságának szintere ekkleziája s az unitárius egyház volt. Szívének minden dobbanása, lelkének minden gondolatja az unitárius vallás javára irányult. Ezt el is ismerték az angol unitáriusok s ugyszólva p ü s p ö k ü k n e k tekintették. S bizonyára kevés czimzetes püspök szolgálja egyházát oly odaadó buzgósággal s önzetlen szeretettel, minővel a megboldogult az unitárius egyházat.

Mint szónok is nagy hírnévben állott; mutatja az, hogy a

Brit és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyűlésén háromszor prédikált. Ilyen kitüntetésben még senki sem részesült az angol unitárius papok között, hogy háromszor kérte volna fel a társulat prédikálásra. Nyilvános alkalmakkor mondott beszédei általános érdeklődést keltettek, mert azok az unitáriusok véleményét fejezték ki a theológiai, nevelési és politikai kérdéseket illetőleg, s úgy tekintették, mint unitárius manifestatiót.

Az irodalomnak szorgalmas munkása volt. Több költeményt írt, s különösen szülő megyéjének táj-szólását bámulta. Az „Unitarian Herald“ című lapnak sok évig társ-szerkesztője volt. Felolvasások által igyekezett a tudományt népszerűsíteni. De főleg úgy tűnik ki, mint egyházi író. 1832-ben vette nőül Stevenson kisasszonyt, ki mint a „Mary Barton“ és „Wives and Daughters“ stb. művek szerzője szép nevet vivott ki magának az angol irodalomban. Házukat kitűnő írók látogatták, mint: Carlyle, Wordsworth, Coleridge, Emerson, Hallam stb. Boldog házasságukból egy fiu és négy leány született. Gaskell mint férj és családapa is, mint ember volt. Hogy milyen pap lehetett, arra elég bizonyosság az 56 évi szolgálat ugyanazon ekklézsiában. 1878-ban, ötvenéves papságának jubileuma alkalmával megható ünnepély volt. Mózes V. könyve IV. r. 32 verse alapján: „Tudakozzál most a régi időkről“ nagy hatású beszédet tartott, vonatkozva saját pályafutására. Felemlítette azt is, hogy egy párszor kecsesgető ígéretek mellett hivaták más ekklézsiába, mit ő nemcsak hogy el nem fogadott, de nem is kívánczolt soha el körükből. (Ez pedig ritkaság az angoloknál, mert ott kevés ideig szoktak a papok egy helyen ülni.) Az ekklézsia tagjai nem is engedték ama nevezetes eseményt maradandó emlék nélkül elmulni. Több értékes ajándék átnyújtása mellett, szeretve tisztelt pásztoruk hasznos szolgálatának elismeréséül s iránta való mély hálájuk s forró szeretetük jeléül egy Gaskell alapítvány letételére 2200 font sterlinget (22,000 frt aranyban) adták át, hogy azt az általa meghatározott célra tegye. Ez összegnek felét az ekklézsia tagjai magok között gyűjtötték ki, a másik felét pedig az ünnepelt tisztelői aláírás útján.

A lélekemelő ünnepélyen, mikor az ajándékokat a tanácsházban átadták, mintegy 1100 férfi és nő volt jelen, ezek közül nagyon sokan messzi távolból. A „Manchester New College“ s számos társulat, melyeknek tagja volt, képviselőket küldött az ünnepélyre. Gaskell az alapítványt Owens College-ba — melynek felügyelője volt — tette le olyan ifjak számára, kik az unitárius papi pályára készülnek.

Ime mennyire méltányolják angol hitrokonink a vallás szolgájának hasznos munkásságát! A pap iránt nyilvánuló eme nagy tisztelet a mély vallásos érzelem kifolyásának a következménye. Gaskell az iránta tanusított ragaszkodást és szeretetet meg is érdemelte; mert ő a szó valódi értelmében volt pap; valódi krisztusi szellem lelkesítette magasztos pályáján. A jó mit az emberek tesznek, sokáig él utánuk. Gaskell neve a halhatatlanok csarnokában biztosítva van.

Kovács János.

EGYHÁZI ÉLET.

I.

Ujszékeli, 1884. jun. 20.

Szükségesnek, sőt kedves kötelességemnek tartom a „*Keresztény Magvető*“ olvasó közönségét a Segesváron lakó unitáriusok egyházzá alakulásával részletesen megismertetni.

Az 1882-ik évi népszámlálás Segesvár városában 104 unitárius lelket mutatván ki, e szám feltűnt az érdekeltek előtt s az egyházi előjáróság és különösen Mltgs. és Főt. Ferencz József püspök ur a kereszturköri esperesi hivatalhoz kérdést intézett, hogy ezen hiveink vallásos foglalkozása céljából nem lehetne-e egy kis egyházi testület alakítására és koronkénti isteni tisztelet tartására lépéseket tenni? E közben az elemi népiskola igazgató tanítója felhívást intézett az egyházi előjárósághoz, hogy az ott tanuló unitárius gyermekek vallásos oktatásáról a törvény értelmében gondoskodják. Erre a Mltgs. és Főt. E. K. Tanács 17—1884 számú leiratában az esperesi hivatal utján megrendelte, „hogy ujszékeli pap Raffaj Domokos afia hertenként egyszer jelenjék meg Segesvárt, a gyermekek tanítását folytassa és Segesvárt lakó unitárius hiveinkkel egyetértve intézkedjék, hogy ezen hiveink vallásos gyakorlatokban részesülhessenek, e célból koronként isteni tiszteletek tartassanak.“

E rendelkezésnek készséggel engedve, siettem jelentkezni K. és N.-Küküllőmegye tanfelügyelője Mltgs. Horváth László urnál, elmondva előtte jelentkezésem célját. A tanfelügyelő ur, mint a tanügy terén nagy érdemeket szerzett tanügybarát jelentkezésemet nagy örömmel vette s az igazgató tanítót magához hivatván, az intézet tanítói és tanítónői testületébe beavatott. Ezzel megkezdtem a hivatalos működést. Első teendőm volt a Segesváron levő tanintézetek igazgatóságait személyesen megkérni, hogy az unitárius növendékeket vallásos oktatásra küldjék, minek következtében mártius hó óta minden pénteken 10 órától 12 óráig, tehát minden héten két órán 12 unitárius gyermeket vallásos oktatásban részesítek s folyó hó 29-én nyilvános vizsgára fogok állítani az állami népiskola egyik tantermében. Érintkezésbe jöttem egyszersmind Segesvárt lakó hiveinkkel s ezek közt különösen az illeték-kiszabási hivatal főnöke Kriza Gyula urral, a ki teljes ügybuzgalommal karolván fel az ügyet, lehetővé tette, hogy saját lakásán ápr. 15-én husvét harmadik napján értekezletet tartsunk egyházi testületté alakulás céljából. Nagy volt az öröm és lelkesültség. Az értekezlet egyes tagjainak arczából láttam kisugározni a vágyat, mely már-már valóslást ér s a benső hit és szt. vallásunkhoz való ragaszkodás a val-

lások foglalkozásokban kifejezést nyerhet. Az ujszékei anya-egyházhoz csatolandólag leány-egyházközséggé alakultunk. Kriza Gyula gondnoknak, Kovács Lajos jegyzőnek, Lőrinczi Sándor egyházfinak választattak. Ámbár a tanfelügyelő ur óméltósága már előlegetesen megígérte volt, hogy az isteni tiszteletek helyiségéül az állami iskola egyik tantermét szívesen átengedi; de az isteni tisztelet legméltóbb helye a templom levén, az az óhajítás nyert egyhangu kifejezést, hogy a helybeli ev. luth. egyházközség presbyteriuma kéretnék fel a koronként tartandó isteni tiszteletekre egyik templomának átadására. Az óhajítás, tekintve a korunkban is meg-megújuló felekezeti és nemzetiségi torzsalkodásokat, egyelőre merésznek tünt fel; ámde a beadott kérelemre a válasz a lett, hogy nemcsak a templomot, de az orgonát, sőt uri szt. vacsoravételek alkalmával az urasztali jelvényeket is szívesen átengedik. A segesvári lutheránus atyafiaknak e tettét szükségtelen e helyen nagy hangu elismeréssel dicsérni, mert eléggé dicséri az önmagát s lehetetlen, hogy e sorok olvasója a határtalan tisztelet, elismerés és keresztény testvériség szent érzelmével ne adózzék az illető egyházközség előljáróságának.

Ily eredmények után az uri szt. vacsoravétellel egybekötött első isteni tisztelet meg is tartatott f. hó 15-én a vártemplomban osztály, nemzetiség és valláskülönbség nélküli nagy hallgatóság jelenlétében. A beiktatót Kovács Mihály esperes, a beköszöntőt én, mint beszolgáló lelkész, az uri szt. vacsorai beszédet Barabás Lajos kereszturi lelkész és tanár tartotta; az egyházi éneklést kereszturi kántortanító K a t o n a Sándor vezetése alatt a kereszturi gymnasium hármóniája végezte. Az isteni tisztelet hatása tán még tulajdonságosan elismerőleg nyilvánult a hallgatóság odaadó figyelmében, az egyes orczákon legördülő könnycseppekben és azután a templomon kívül tett egyes nyilatkozatokban. S ha hozzá teszem, hogy az isteni tiszteleten képviselve volt a Segesvár városában, mint N.-Küüllömegye székhelyében levő minden hivatal és jelenvoltak a különböző felekezetek lelkészei is papi ornatuban, azt mondhatom, hogy segesvári hiveink óhajának teljesülése mellett ez ünnepélyes isteni tisztelet által szép és istenes dolgot miveltünk.

Raffaj Domokos.

2.

N y o m á t, június hó.

Habár a sors távol is vetett az oly helyektől, a hol a vallási és társadalmi élet mozgató erejének hatása nagyobb mértékben érezhető, mindazonáltal itt is fordulnak elő s nem ritkán egyes jelenetek, melyek nem tartoznak a köznapias élet sorába, hanem azonjával felül emelkedve, méltók arra, hogy megörökíttessenek.

Ily jelenetet akarok én is kiemelni s becses folyóiratunk hátsábjain a szerkesztőség szíves engedelmével megörökíteni.

Nyomáti unitárius szent ekklésiánk részint hiveinek áldozatkészségéből, részint az E. K. Tanácsnak e czélra engedett tőkepen-

zei 2%-ból diszes hat változatú orgonát készítettett kézdi-vásárhelyi orgonaművész K o l o n i c s I s t v á n ur által, kinek e műve 170-ik. Felesleges és szükségtelennek tartom a hosszás dicséretést, mert műveinek számai eléggé dicsérik őt; csupán azt jegyzem meg, hogy a vizsgálatra meghívott szakértő urak egyhangulag minden tekintetben kifogástalannak találták. Az orgona a közhasználatnak 1884. május 25-én adatott át, a mikor alkalmi egyh. beszédet e sorok írója tartott CL. zsolt. 1. 2. 3. v. alapján nagyszámu hallgatóság előtt. A mint megszólaltak az orgona szívéhez szóló hangjai, itt is, mint mindenütt győzedelmeskedett az ének sziv mélyéig ható hatalma, belopodzott az a sziv mélyébe, onnan, mint buvár felszedi a drága gyöngyöket a tenger fenekéről, úgy szedte fel a sziv legdrágább gyöngyeit, az áldozásra kész érzelmeket, a melyek valójában tettekben is nyertek kifejezést.

Azokon kívül, kik áldozatkészségekkel ez orgona létesítését előmozdították, kiknek neveit a szerkesztőség szives engedelméből jövő számban közlendem, a következők tettek ez alkalommal szives adományokat: Özv. S ó f a l v i P é t e r n é s z ü l. M a g y a r o s i A n n a vett egy igen diszes szószéktakarót, értéke 14 frt, K o v á c s G e r g e l y lelkes és buzgó egyházttag, presbyter, az egyház javainak lelkes védője, vett egy diszes urasztali takarót, értéke 8 frt, végre özv. N a g y M á r t o n n é s z ü l. S ó f a l v i K a t a l i n Boszniában elhalt szépreményű fia N a g y M á r t o n emlékére a templomba tett egy szépen feldiszitett koszorut értéke 7 frt 60 kr o. é. E helyen is a nyilvánosság színe előtt, kifejezem ekklesiám nevében a szives adakozóknak őszinte hála és köszönetemet.

Ünnepélyünknek ekklesiánkon kívül is meg volt a hatása. Az ünnepélyen részt vett nyárad-gálfalvi afiai ügybuzgó, lelkes gondnokkukkal F e k e t e Dániellel felszólítottak az orgonaművész ural egyútt, hogy jelenjünk meg Gálfalva községében is, ha közreműködésünkkel sikerülne nekik is orgona építés végett szerződésre lépni. Mi a szívélyes felhívásnak engedve, megjelentünk. Én előttük felfejtettem, mi teheti protestáns isteni tiszteletünket egyfelől hatásossá, mi ébresztheti a vallásos buzgóságot stb. Soha községben annál nagyobb buzgalmat, lelkesültséget nem láttam, mint a melyet egyszerű szavaim elmondása után tapasztaltam; soha se hittem volna azt, a miről ott meggyőződtem szememmel, a nép kicsinje nagyja, férfiak és nők róm. kath., ev. református és unitáriusok egyaránt felhozták áldozataikat az unit. egyház oltárára. Csak egyet említek a kegyesek közül, mivel az egészket közlendem jövőkor, az ősz Á c s F e r e n c z 200 frt o. é. járult ez adományhoz s ezen az egy gyűlésen a hivek 335 frtot írtak alá. E hitbuzgóság láttára örömkönnyeket hullattam. Alig négy napok mulva az orgonának összes értéke 795 oszt. frt aláíratott. Lám mit tud teremteni ma is az igazi hitbuzgóság!

Nagy János.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Allen H. Jakab, ki ezelőtt három évvel becses látogatásával minket is megtisztelt, a közelebbi időben négy nagyon becses művel ajándékozta meg az angol egyházi irodalmat. Egyikből olvasóink az amerikai unitarismust ismerik. Mind a négy mű a ker. egyház történelmével foglalkozik és így a legrégibb időtől a jelen korig felölelnek minden nevezetesebb tényezőt az egyház és a vallás történelméből. Allen ur az erdélyi unitáriusok történelmére és nevezetesebb embereinkre is vonatkozik műveiben, melyeket nemcsak hézagpótlóknak, hanem nagyon jeles és hasznos műveknek tart az angol sajtó.

„A vesztett harczok térein.“ Alkalmi egyh. beszéd írta és mondta az erdővidéki ev. ref. egyházmegye által Nagy-Baczonban 1884. évi máj. hó 4-én tartott Zwingli ünnepélyen Révay Pál n.-baczoni ref. pap és egyházmegyei aljegyző. Szónoki hévvel és helyes történelmi felfogással irt jeles alkalmi beszéd, melyből örömmel láttuk azt is, hogy David Ferencznek ev. ref. protestáns afiai is kezdik megadni azt a helyet, mely őt a hitreformatorok között méltán megilleti. Ajánljuk a füzetet, melynek tiszta jövedelme „Zwingli-alap“ czimen a „Bethlen-főtanodánál“ egy kitünő theológus jutalmazására fog fordíttatni. Ára 20 kr., kapható szerzőnél Nagy-Baczonban.

„Természettan“, az elemi népiskolák számára. A rokon tárgyakra tekintettel, összeállította Zsindely István tanár, kiadja a sárospataki „irodalmi kör.“ Az irodalmi kör az általa kiadott isk. kézi könyvek számát e munka kiadásával egy jó könyvvel szaporította. Bizvást ajánlhatjuk tanítóink figyelmébe. Ára kötetlen 23 kr., kötve 30 kr.

KÜLÖNFÉLÉK.

Főt. Ferencz József püspök urat, a mint olvasóink a napi lapok utján már értesültek, a toroczkói kerület a következő három évi országgyűlési ciklusra képviselőjének választotta meg. Felesleges úgy hiszünk kiemelni, hogy a toroczkói kerület a midőn képviselőjét a főt. püspök urra bízta, e megtiszteléssel egyszersmind önmagát tisztelte meg. Részünkről legnagyobb örömmel üdvözljük e választást már csak azért is, mert több szempontból óhajtandó, hogy a protestáns egyházi férfiak közül is minél többen foglaljanak helyet az ország törvényhozó testületében. Sikert kívánunk a főtiszt. ur képviselőségéhez!

A dunamelléki ev. ref. egyházkerület a Török Pál halálával megüresedett püspöki széket meglehetősen sok küzködés után betöltötte. Az utolsó szavazás alkalmával Filó Lajos 107 és Szász Károly 135 szavazatot kapott s így a hirneves költő, író és műfordító Szász Károlyé

lett a győzelem, ki bizonynyal csak fényt fog kölcsönözni ez új állásának is, melynek viselésére erőt és szerencsét kívánunk.

Arany-lakadalom. Ferenczi Mózes nyugalmazott főkor-mányszéki alszámvevő, kolozsvári ekkleziánk egyik érdemes gondnoka, egyháztanácos folyó évi május hó 1-sején Fűzi Krisztinával, néhai Fűzi János unitárius professor és pap egyik kedves és szép leányával kötött házasságának 50-ik évi fordulóját ünnepelte. Ez ünnepély mind ritkaságánál, mind pedig a vallásos kegyeletnél fogva, mely abban nyilvánult, méltó a feljegyzésre. Szertartásos formák mellőztettek, de azért a számos rokonok és barátok részvételével tartott ünnepély egy főlemelő isteni tisztelet volt. Megható volt különösen, midőn az érdemes férfiú ezekkel a szavakkal, hogy: a miként Nőé a bárkából kijőve megtartásáért Istennek áldozott, akként ő is egy hosszú élet küzdelmei után szerencsésen eljutva a nyugalmas, boldog öregkor napjaira, Istennek áldoz, az ő oltárára ajándékozta — egy szép kivitelű értékes urvacsorai poharat mutatott be a jelenlevőknek. Az ekkleziia jegyzőkönyvileg örökítette meg érdemes gondnokának e ritka ünnepélyét, küldöttségileg tisztelgett és mondott hálás köszönetet neki a drága ajándékért. Az ezüsből készült aranyozott kehely a következő felirást viseli: Az egy Isten dicsőítésére a kolozsvári unitárius ekkleziának ajándékozták az ekkleziia gondnoka Ferenczi Mózes és nője Fűzi Krisztina a házassági ötven éves jubileumok alkalmával Kolozsvárt, 1884. május 1-én.“ Sokáig éljen még a derék pár!

Dr. Felméri Lajos egyetemi tanár s folyóiratunk egyik jeles munkatársa, az „Angol iskolázás jelene“ czimű munkájával, mint a mely az 1877—1883 évközben megjelent bölcseleti művek között a legjobbnak találtatott — az akad. nagy jutalmat (200 arany) elnyerte.

Zwingli ünnepély. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendes évi közgyűlését nagy számú tagok jelenlétében jun. hó 5—8 napjain tartotta meg. A különben rendes menetű gyűlésnek érdekességet a Zwingli ünnepély kölcsönözött, mely június 8-án, vasárnap az új papok felszentelésével együtt tartatott meg. Ünnepi predikátor Baló Sándor helybeli lelkész volt, ki igen szép alkalmi beszédet tartott. Találó vonásokban ecsetelte a 400-as emlékűnnep jelentőségét, valamint a kitünő reformator hatását. A fegyhirű szónok Nagy Péter püspök megnyitó imájában, de főleg a felszentelendő új papokhoz intézett beszédében megkapó szép hasonlatokban tüntette fel Zwingli jellemét, követendő példányul mutatva fel az ifjú lelkészek előtt. Az ünnepély méltó volt mind az ünnepelt reformator emlékéhez, mind pedig a ref. egyházkerülethez. A nagy számú hallgatóság teljesen megtöltötte a bel-farkasutczai templomot. A helybeli lutheránus és unitárius egyházak részéről is többen voltak jelen.

Hódmezővásárhelyi unitárius fiók egyházközségünk ügyével kapcsolatosan némely részről az unitáriusok a názárénusokkal tétetvén egy sorba, erre vonatkozólag a Prot. Egyh. és Iskolai Lap f. évi 22-ik számából közöljük az alábbiakat: Nyilt le-

vél a Prot. egyh. és iskolai lap t. szerkesztőjéhez. Tisztelt barátom! Lehet, hogy merész próbára teszem barátságodat s kis egyházunk iránt többször tanusított jó indulatod mellett, szabadelvűségedet is, midőn e nyílt levelet hozzád intézem. Azonban tőled függ annak becses lapodban kiadása vagy a kiadás megtagadása. Az elsőt köszönettel veszem; de a második sem fog érzékenyen esni. Legkevésbé fogja pedig megingatni személyed iránti tiszteletemet és nagyrabecsülésemet. Hogy az unitarizmus 300 év óta szálla volt még a protestantizmus szemében is, tudva van az egyháztörténelemből. Csak az újabb kor szabadabb és felvilágosultabb szelleme kezdte azt elfogulatlanabban itélni meg s tán nem követték el szerénytelenségét, ha kimondom, hogy ma ez a vallásnézet Európa összes polgáriasult államaiban létjogosultsággal bír. A mi pedig hazánkat illeti, mint törvényesen bevett vallás van elismerve a magyar szent korona alá tartozó összes országokban. E tények s még inkább azon rokonszeny után, mely egyházunk és vallásunk iránt a hazai protestáns egyházak részéről kevéssel ezelőtt, mondhatnám, még kézzel fogható volt s a melynek én személyesen is nem egy kedves emlékét őrzöm hálás kegyelettel, a többek között kecskeméti felolvasásom, a protestáns püspököknek miskolczy találkozására, legközelebről pedig budapesti egyházközségünk megalapítása alkalmából, csaknem megfoghatatlannak tetszik előttem, hogy most egyszerre a nazarénusok kategóriájába estünk s becses lapodban is ezekkel egy sorba állítottunk. Nem is említve a Prot. egyh. és isk. lap f. évi 19-ik számában megjelent, a tiszántuli ref. egyházkerület tavaszi közgyűlését ismertető közleményt, mely szerint Badog (tán Balog) Ferencz ur, a nazarénizmus ellen követendő eljárás kérdése felett folyt vitába az unitarizmust is belevonta azon nyilatkozatával, hogy a nazarénizmus elleni védekezést az unitarizmus ellen még inkább kellene folytatni, legközelebről a 20-ik számban Bűdszentmihályi (ugy hiszem álnév) „A hol baj van“ czimű cikkével ennél tovább megy; mert Bűdszentmihályi ur az unitarizmusokat és nazarénusokat teljesen egy kalap alá vonja, a kettő között semmi megkülönböztetést nem tesz; a miből önként következik, hogy ha már igaz az, hogy a nazarénusok államellenes és az erkölcsiséget veszélyeztető tanokat hirdetnek, az unitarizmus vallást is ily államellenes és az erkölcsiséget veszélyeztető irányzatnak s papjait, mint amazoknak ügynökeit, egyaránt álprófétáknak tartja. Ha már ez a felfogás nem tudatlanságból származik, akkor lehetetlen, hogy említett cikket sérelmesnek ne tekintsem egyházamra nézve. S épen ezért nem tudom azt hallgatással mellőzni. Ez indított e nyílt levél írására hozzád, a kit mindig úgy ismertem, mint a protestáns egyházak közötti szeretetnek egyik apostolát, s a ki az unitarizmusnak, főleg Angliában és az amerikai egyesült államokban nyilvánuló hitesei tartalmáról, fejlődéséről, többször elismerőleg szóltál saját lapodban is. De értsük meg egymást. Nem az ellen szólok én, hogy a ref. egyház az unitarizmus ellen is védekezni kíván, ha azt hiszi, hogy erre csakugyan oka van. Ez joga és kötelessége is. Mindenik egyház önmagának tartozik azzal, hogy saját kerítésein őrt álljon, álláspontját védelmezze. Ezt mindnyájan megteesszük. Engem csak az érint kellemetlenül, hogy az unitarizmus a nazarénizmus színvonalára süllyesztessek le Magyarországon.

Egy törvényesen bevett vallás, melynek szervezett egyháza, közkézen forgó kátéi, mindenki által ismert vagy legalább ismerhető hitelvei vannak, ugyanazon módon ítéltessek el és bíráltsák meg, mint a nazarénizmus, melynek eddig legalább sem egyházszervezete, sem országosan ismert és elfogadott hitformája nincs! A nazarénizmust, ha ilyennek ismertetik, lehet ámitással, a nép elszédítésével és elcsábításával vádolni. De az unitárizmus ellen ilyen fegyverekkel küzdeni, a mellett, hogy egyenesen törvényt sértés, a legczéltévesztettebb eljárás. Ám, ha valaki minket ellenségnek tart, a mire mi legalább okot szolgáltatni egyáltalában egyik egyháznak sem akarunk, annyit tán mégis joggal megvárhatunk még ellenfeleinktől is — én az ellenség szót használni igazán nem tudom, — hogy velünk szemben, az úgy természetéhez és a vallás fontosságához méltó fegyvereket használjon: érv ellenében érvet, igazság ellenében igazságot; mert egyedül ez felel meg keresztényi elhivatásunknak, mely nem egyéb ma, mint volt az egyház megalapítása óta: egyfelől az igazság folytonos keresése, másfelől a szeretetnek hitkülönbség nélkül való gyakorlása. Még csak egy rövid észrevételem van. És ez az: Rég elmúlt azaz idő, midőn az emberek az idvességet kizárólag egyik vagy másik egyházhoz kötötték. Sőt ez ellen a protestánsok mindig is tiltakoztak. Más szókkal: nem a vallás van az egyházakért, hanem ezek vannak a vallásért. Vagy a mint Byron is mondja: „Religions take their turns and other creeds will rise with other years.“ (L. Kossuth Lajosnak Kovács János ig. tanárhoz intézett levelét a Ker. Magvető f. évi 2-ik füzet 117. lapján.) Ezt nem kellene egyikünknek is szem elől téveszteni. Különbön úgy járhatunk, mint az a malom, melyet a víz megkerül. Nem az a fődolog, hogy ki melyik egyházhoz tartozik ma s holnap melyikhez csatlakozik, hanem az, hogy itt is ott is vallásos ember legyen. A korszellem ma még a polgári és világi ügyekben is nagyobb szabadságot biztosít az embereknek: ne fogjunk épen mi protestánsok hozzá a lelkiismeret szabadságának korlátozásához.

Kolozsvárt, 1884. május 25-én.

Ferencz József.
unitárius püspök.

Lapunk mind elejétől fogva oly szellemben szerkesztetett, hogy tért engedve a legellenkezőbb véleményeknek, elvi színezetét csak a szerkesztő ismert theologiai irányzatától nyerte. E tekintetben eljárásom rendszeren a volt, hogy előbb engedtem szabad menetet a discussionak s csak azután mondtam el, hogy mi a szerkesztőnek a főnforgó kérdésben a véleménye. Jelen esetben tisztelt barátom nyílt levele felment a kötelesség alól, hogy külön nyilatkozzam. E szép levél ugyanis egy a humánitás, mint a tudomány- és anyagi érdekek által nem befolyásolt vallásosság szempontjából a kérdést oly tiszta világitásba helyezi, hogy én a mondottakhoz sem semmit hozzáadni, sem abból valamit elvonni nem tudok. A levél minden szava igaz és ámen. A protestantizmus, belső természeténél fogva, nem ismer más fegyvert, mint a melyet a szellemi felsőbbség nyújt s ezért a kebelében kifejtett felekezetek nem hogy erejét csökkentenék, ezt a verseny fejlesztő hatalmánál fogva, inkább nevelik. Másképp áll a dolog a nazarénizmusra nézve. Ez határozottan kárhözható, amennyiben semmi oly valláserkölcsei cél tudatával nem bír,

mely a protestáns egyház kebelében teljes kielégítést nem találhatna, s általában különválásra kényszerítő semmiféle tannézetet nem formulázott s a mit olyanul feltüntet, az államellenes és a mai társadalmi renddel nem egyeztethető. — A nazarénizmus terjedésének gátot vetni is nem annyira az egyháznak, mint inkább az államnak feladata és ez, a mint egyes esetekben megmutatta, bizonyára meg is teendi kötelességét.

Mi pedig álljunk meg szilárdul a szabadságban, mely elemünk és ne engedjünk az újabb időben fejlődni kezdett reactio szellemének. Béke velünk.

B. M.

Magyar unitárius énekek angol nyelven. Angol és amerikai hitrokaink többször fejezték ki abbéli óhajtásait, hogy szeretnének ének gyűjteményeinkből egy néhányat a jellemzőbbek közül angol nyelven ismerni. Kovács János barátunk e kívánságnak eleget tett, lefordítván a következőket:

1. Jó ur Isten! tekints hozzánk.
2. Csak tehened, örök Isten!
3. Kegyes és szív-emelő gondolatra vezet.
4. Szeret, imád, magasztal.
5. Téged illet, Ur Isten.
6. Örök Isten! kinek esztendők.
7. Az esztendők eljönnek s elenyésznek.

E különböző alkalmakra írt egyházi énekeket Kovács János úgy fordította le, hogy a mértéket s az eredeti szöveg hűségét megtartotta. S amerikai utazása alkalmával a néhai tudós író és költőt — Brooks Károlyt Newportban felkérte, hogy öntse azokat rimbe, a mit az agg költő örömmel teljesített s ez egyszersmind utolsó költői munkássága is volt.

A Bostonban megjelenő „Unitarian Review and Religious Magazine“ folyóirat áprilisi füzetében közzé vannak téve, a fennebbi egyházi énekek egy érdekes bevezetés kíséretében, melyből közöljük a következőket:

„A Kovács János tanár látogatása hazánkban, valamint saját lelkészársaink tudósításai a magyar unitárius népnél észlelt tapasztalataikról, az igazi vendégszeretet, melyben részesültek, s az a mély vallásos benyomás, melyet magukkal hoztak: nagy mértékben szilárdították a hitrokoni köteléket az unitárius név legelső követőivel s felköltötték a mi érdeklődéseinket egyháztörténelmök s szertartásaik iránt. A magyar unitárius himnuszokat valódi kegyesség és egyszerűség jellemzi s látszik rajtuk, hogy észszerű és gyakorlati hitnek a szüleményei.

Brooks költőnk a gondolatok, képletes kifejezések és fordulatok viszaadásában mesterileg legyőzte az akadályokat. Mi úgy véltük, hogy e himnuszok méltók a megőrzésre úgy a költő iránti tiszteletből, mint historiai szempontból. Másfelől a bennök rejlő erő és szépség miatt a mi himnusz gyűjteményeinkbe is többeket fel lehet venni belőlük.“

Adományok. Laborfalvi Berde Mózes egyh. tanácsos székelykereszturi középtanodánk könyvtára gyarapítására 50 forintot o. é. aján-

dékozott. Ugyanezt a könyvtárt J a k a b Elek levéltár-igazgató s akadémiai l. tag 100 frt értékű könyvadományyal gazdagította. L e n g y e l József, orvos, pedig a tanoda kórháza javára adományozott 50 frtot o. é. E nemes tettek nem szorulnak dicséretre.

Főtanodánkban az évi zárvizsgálat jun. 13—22-ig szép sikerrel folyt le. Az érdemsorozat felolvasása, s jutalmak kiosztása jun. 22-én történt. P. H o r v á t h Kálmán áldozatkész isk. f. gondnokunk most is szép öszszeget (100 frtot) adott a kitünő tanulók megjutalmazására, mely öszszegből 70 frt adakozó kívánsága szerint ki is osztatott felekezeti különbségre való tekintet nélkül az arra érdemes tanulók között; 30 frt pedig az érettségi vizgán legkitünőbb tanuló részére tüzetett ki. Az angol nyelvtani pályázaton a 100 frt díjat Fazakas Lajos papjelölt nyerte. Az érettségi vizsgálat jun. 25—27-ik napjain tartatott. Ministeri biztos a kormány részéről dr Berde Áron egyetemi tanár.

Örvendetes mozgalom indult meg több ekkléziánkban arra nézve, hogy magtárak alapítása által magoknak kepeváltási alapokat teremtsenek.

Tanári vizsga. B a r a b á s Ábel abrudbányai lelkész a böleszeti szakból és Ü r m ö s i Gyula, a néhai kedves emlékü Ürmösi Sámuel, kolozsvári ügyvéd fia, a magyar és német irodalomból a tanári szakvizsgát a helyb. tudomány-egyetemen letették. Gratulálunk ifju barátainknak s kívánjuk, hogy szép készültségüket sikerrel értékesíthessék!

Kebli nyugdíjintézetünk jótékonyágának élvezetébe léptek: K o r o n k a Antal toroczkói pap és köri esperes f. 1884. évi octóber 1. napjától kezdődőleg. S i m é n f a l v i Sándor tisztességes nyugalomban élő pap 18 évi tényleges szolgálat után 56 frt évi nyugdíjba f. évi április 1. napján kezdődőleg. Ö z v. I n c z e f i Dénesné néhai férje 17 évi szolgálat után évi 40 frt nyugdíjba f. évi április 1-én kezdődőleg. I n c z e f i Albert árva, évi 10 frt nyugdíjba f. évi április 1-én kezdődőleg. A nyugdíjintézet tagjainul felvettettek Gyöngyösi István, Kovács Mihály, Árkosi Dénes és Ferenczi József.

Gyászhirek. J a k a b h á z i Zsigmond Keresztur köri egyházi gondnok junius hó 20-án agy-szélhüvésben meghalt. Mint ősi székely család tagja örökölt erényeivel és becsületességével disze volt annak a fajnak, melyért ő is mint elődei az alkotmányos küzdelmekben készséggel hozta áldozatul vérét és vagyonát. A kereszturi egyházkerületnek már több év óta erélyes és lelkiismeretes gondnoka, az alsó-siménfalvi és kedői ekkléziáknak pedig világi papja volt. Mindenki szerette, mert ő mindenkit megbecsült és szeretett. A székely nép könnyüinél fájóbb csak, az özvegyé és nyolcz árva gyermeké lehetett, mert élete az övök volt teljesen. Teljes szívvel osztozunk a lesújtott család és a számos barátok mély bánatában. Legyen boldog pihenése! — T ó t h László, ügyvéd s hunyadmegyei tisztiügyész f. évi május 25-én, Déván, elhunyt. A néhai közkedveltségü, tiszta jellemü férfiú volt. Családja nem levén, élete nagy részét a közügyeknek szentelte; egyházunk iránt meleg rokonszenvvel viseltetett, mit különösen kimutatott 1879-ben, G o r d o n Sándor, angol unitárius követ dévai látogatása alkalmával. Folyóiratunknak pedig állandó pártolója volt. Nyugodjék csendesen! — Ü t ő Dániel joghallgató és pénzügyi számgyakornok élete 30-ik évében rohamos tüdő-

vész következtében jun. hó 1-én meghalt. Lesújtólag hatott a hír, mert a boldogultban egy nemes törekvésű derék ifjut ismertünk, kiből mindenki méltán várt egy hasznos munkás tagot a társadalomnak!

A szerkesztőség postája.

K o n c z György urnak. Nagy-Borosnyó. A füzetet vettük és igen köszönjük. — O r b ó k Mór urnak. Pozsony. Köszönet szives figyelmeztetéseért. Az illető lapért már irtunk s jövő füzetünkben reflectálni fogunk a dologra. — O r b ó k Ferencz urnak Várfalva. Kivánsága több körülménynél fogva nem volt teljesíthető.

ARANYKÖNYV.

A n.-teremi templom kijavítására adakoztak.

Negyedik közlemény.

Kálnokról: az eklézsia 4 frt. Ujszékelről: Rafaj Károly 3 frt. Ravából: az eklézsia 4 frt. Maros-Vásárhelyről: Fekete Gábor 5 frt. Kis-Solymsósról: az eklézsia 4 frt. Tordáról: Nagy Balázs gyűjtőivén (Horváthi Józsefné 1 frt, Viski Károlyné 1 frt, Veress Ferencz 50 kr, Fodor Domokos 50 kr, Timbus Albert 2 frt, Kállai Jenő 50 kr, ifj. Csutak Lajos 50 kr, Tulogdi Sámuel 1 frt, Nagy Olivér 1 frt, Jókai Géza 60 kr, Nesselfeld Miklós 1 frt, Bartha Dénes 50 kr, Sófalvi Sándor 50 kr, Székely Dénes 1 frt. Nagy Balázs 90 kr) összesen 13 frt. Ezen közlemény összege 33 frt. Hozzá adva az előbbi három közlemény összegét 574 frt 27 krt, a begyűlt kegyadományok összege: **607 frt 27 kr.**

Midőn e kegyes adományokért is legszivesebb köszönetemet nyilvánítanám a nemeslelkű adakozóknak, egyszersmind tudatni kívánom azt is, hogy a templom kijavítására a tervrajz és költségvetés már elkészült s ha Isten megsegít, a munkát még ez év folytán végre is hajtjuk. De mivel a költségek még uincsenek fedezve a begyűlt összeggel, bizalomteljes tisztelettel fölkérem e szent czél nemes pártolóit, hogy becses támogatásukat ne vonják meg buzgó törekvésünktől s a kik még adakozhatnak, legyenek szivesek adományukat mielőbb hozzám beküldeni.

Kolozsvár, 1884., június 30.

Ferencz József.

Nyilvános köszönet.

Mlgs. F e r e n c z y M ó z e s nyug. főszámvevősségi alszámvevő, egyháztanácsos, eklézsiái gondnok és neje F ü z i K r i s z t i n a ötven éves házasságuk jubileuma alkalmából egy 130 frt értékű aranyozott szép ezüst urvacsorai poharat ajándékoztak az eklézsiának, miért a nyilvánosság előtt is hálás köszönetet mondani kedves kötelességének ismeri.

Kolozsvár, 1884., jun. 30.

Péterfi Dénes,
lelkész.

A szabédi unitárius egyház kebelében építendő orgonára ujabban adakoztak:

Egyházköri főgondnok Méltóságos Filep Albert ur 20 frt. Tekintetes Barabásy Józsefné született Vajda Ilona urasszony 1 frt o. é.-ben.

Fogadják a kegyes adakozók forró köszönetünket s legyen kedves Isten előtt az ur oltárára letett önzetlen tiszta áldozat.

Szabéd, 1884., június 20.

Rédiger Géza,
unitárius lelkész.

Nyilvános köszönet.

Özv. Keresztesi Zsigmondné, szül. Csiki Zsuzsanna asszony, vallása iránti nemes buzgóságból a nyárad-gálfalvi unitárius ekklezsia templomát és tornyát 1883. jul. havában saját költségén — mely mintegy 70 frtra megy — kimeszeltette. Kedves kötelességemnek ismerem ugy a magam, mint ekklezsiam tagjai nevében e nemeskeblű nőnek, egyházunk iránt tanusított áldozatkészségéért s szép tettért, e helyen is őszinte köszönetet nyilvánítani.

Ny.-Gálfalva, 1884., máj. 13.

Hadnagy Pál,
lelkész.

A szt-lászlói unitárius leány-egyház javára és harangjára tett adományok:

Székely István 5 frt, Székely Ferencz 5 frt, Nagy István 5 frt, Nagy József 5 frt, Inczeffi Dénes 14 frt, Kis Jakab 7 frt, Mlts püspök ur az e. főtanácsban győjtött 16 frot, Gyöngyösi István esperes 2 frt. Mlts Jakab Gyula 2 frt, Tkts László Domokos 2 frt, Kis György tanító 1 frt, Rafaj Károly 1 frt, dersi ekk. 5 frt, kénosi ekk. 2 frt 67 kr, oklándi ekk. 1 frt 30 kr. Fazakas János 2 frt, id. Székely István ev. ref. 1 frt, ifj. Kovács János ev. ref. 1 frt, id. Nagy András ev. ref. 2 frt, ifj. Nagy András 2 frt, a keményfalvi gyűjtések 1 frt 85 krt eredményeztek; Tiszt. Rafaj Dánielné szül. Vas Ágnes egy ur-vasora-osztásra poharat és takarót, értéke 1 frt 50 kr; Székely Istvánné szül. Lőrinczi Rozália egy ön-tányért; ifj. Kovács János és neje Székely Borbára egy asztalterítőt, melynek értéke 5 frt s ezek házuknak egy szobáját isteni tisztelt-tartásra felajánlották élethossziglan s jogutódaiukat is erre kötelezik, a kik ev. reformátusok; a harang elkészült, értéke 80 frt, sulya 49 kiló s e körirattal: „Öntette a szt-lászlói unitárius egyház, 1881. — Öntötte Andrásófszki, Kolozsvártt.“

Kis Jakab.

A Budapesten alapítandó unitárius rendes lelkészi állomásra és állandó imaházra tett kegyes adományok.

XXI. Közlemény.

Nagyságos Spistich László gyűjtése (Vönöczk) a 41. számú könyveckére: Boda Jenő 1 frt, Marton Pál 1 frt, Gümörey Ede nyugal. huszár-százados 1 frt, Spistich László 5 frt, Nedeczky Andor 1 frt, Raf Mihály 1 frt, dr Bersényi 2 frt, Bersényi Dezső 1 frt, Gayer Gyula 1 frt, Kovách Antal 1 frt, Rösler József 1 frt, Benkő Károly 1 frt, Nádasi Endre 1 frt, N. N. 1 frt, Rosenberg Henrich 1 frt, Nagy Jó-

zsef 1 frt, Henrich Sándor 50 kr, Varga Gyula evang. lelkész 50 kr, Hering Lajos 50 kr, Kántor Ferencz 50 kr, Végh Kálmán 50 kr, Szalay 20 kr, Kis Samu 30 kr, Nagy Ferencz 70 kr, Bauzer István 50 kr, Pásztory 30 kr, Boda József 20 kr, Kovács-Bardveszky Rozália 50, összesen **26 frt 20 kr.**

Nagyságos F e k e t e L a j o s erdőakadémiai tanár s erdőtanácsos urtól az 59. számú gyűjtőkönyvecskére 5 frt, Tkts Stolpa József ur 100. számú könyvecskére 5 frt, a csehétfalvi unitárius egyház hivatól 4 frt 78 kr, a csekefalvi egyházból 2 frt 11 kr, Főtisztelendő Ferencz József ur pótolta 11 krt, Ferenczy József távir dai tisztviselőtől 3 frt, T. dr Nagy János urtól (Kisujszállítás) 10 frt s ezenkívül ígért, 20 frtot, kétév alatt fizetendőleg; Katona Miklós urtól (Runya) 3 frt, együtt **53 forint.**

A szentmihálykőri tanuló-ifjuság báljövédelméből, Tisztelendő Török Sámuel lelkész ur utján, 29 frt; Gál Kálmán ur gyűjtése a 64. számú könyvecskével: Jilk S. 20 kr, Jilk L. 30 kr., Kálmán k. 10 kr. együtt 1 forint mind együtt **30 frt.**

Nagyságos Mándel Pál országgyűlési képviselő urtól: n. Székely Elek országgyűlési képviselő ur utján **30 frt.**

T. Weiner Nándor dunagőzhajózási pénztárnok urtól 105 sz. könyvet **1 frt.**

T. Nagy Elek vasuti állomásfőnök és Váry Mózes segédtelekkönyvvezető urak és Boros Jenő a 87. számú könyvecskére: Balázs Máté kir. járásbíró 1 frtot, Brugyik Sándor aljársbíró 1 frt., Fejér György ügyvéd 1 frt., Tomai János aljársbíró 1 frt., Egy buzgó unitárius 1 frt. Orbán László zámi birtokos 1 frt., Czárán főszolgabíró Boros-Jenő 1 frt., Bogye István Gábor 1 frt., Munkás Ferencz Boros-Jenő 1 frt., Pless Sámuel 1 frt., László Albert telekkönyvvezető 1 frt., Flock Vincze Boros-Jenő közgyám 1 frt., Gogolák Antal Boros-Jenő 1 frt., Jauk János t. szolgabíró 50 kr, Olvashatatlan 50 kr., Csukutyán Pavet műkertész 50 kr., Szerb József 90 kr., Vaszil István 50 kr., Markucz Todor 50 kr. Lövinger Ignác Gurbán 50 kr., B. Whaer József 50 kr., Kleindl György 50 kr., Nán Dávid 50 kr., Schreijer Jakab 50 kr., Strausz Ignác 50 kr., Scher Lajos 50 kr., Egy izraelita 50 kr., Franz Maeiser 50 kr, Fucs Lajos 50 kr, Balla Antal 50 kr., Stern J. V. 50 kr., Scher Samu 50 kr., Moiszin Lajos 30 kr., Molnár Ignác 20 kr. Neigli Filip 30 kr., Zay Sándor 20 kr., Vári András idős b. Kis-Kede 10 kr., Péterfy Mihály kedei pap 20 kr., Vári Sándor kedei birtokos 20 kr., Nagy Miklós 10 kr, Krieger 50 kr., együtt **25 frt.**

Nsgs Székely Elek országgyűlési képviselő ur gyűjtése a 15 számú gyűjtő-könyvecskére: Bende Imre apát 1 frt., Pogány Károly ev. ref. 1 frt., Mihály Ferencz r. kath. Csikból 2 frt., Zeyk Dániel ref. 3 frt., Csejtei Antal r. kath. 1 frt., Wasmer Adolf luth. 1 frt., Kovács Ferencz refor. 1 frt., Szathmáry Miklós refor. 5 frt., Szathmáry György r. kath 1 frt., Sporzon Ernő r. kath. 5 frt., Gr. Bethlen Ödön ref. 5 frt., Sváb Károly izraelita 5 frt, Viszolyi Gusztáv ref. 1 frt., Hegedüs Sándor ref. 2 frt., Névtelen 1 frt., Wieland Arthur luth. 3 frt., Gallu József gör. kath. 1 frt, Br. Bánfy Dániel v. b. t. tanácsos ref. 10 frt, Gödl Károly r. kath. 2 fr.

Ifj. Juszt György r. kath. 1 frt, Augustich Antal r. kath. 2 frt, Bay Barna ev. ref. 5 frt, Engermayer József r. kath. 1 frt, Szontagh Pál luth. 5 frt, Cselkó Ignác r. kath. 1 frt, Fröchlich Gusztáv luth. 5 frt, Chorin Ferencz izr. 1 frt, Plachy Tamás luth. 10 frt, Darányi Ignác ref. 5 frt, Matuska Péter luth. 2 frt, Pulszky Gusztáv luth. 5 frt, Rakovszky Géza r. k. 2 frt, Éles Henrik r. kath. 1 frt, Lukács László r. katholikus 1 frt, Baranyi Ödön r. kath. 2 frt, összesen **100 frt.**

Tekintetes Nagy Károly bányakerületi főorvos urtól (Abrudbánya) 20 db cs. k. egyes arany értéke **112 frt 80 kr.**

Méltóságos Szentiványi Gyula kir. táblai tanácselnök ur gyűjtése, egyelőre a 121. számú könyvecskére: Szentiványi Gyula 5 frt, Csiki Lajos 1 frt, Sebestyén Mihály főügyész 1 frt, Mikó Miklós kir. táblai pótbíró 1 frt 50 kr, Pálfi István kir. táblai fogalmazó 50 kr, együtt **9 forint.**

E közlemény összege **387 frt 00 kr.** Ehez adva a 20-ik közlemény összegét 13,488 frt 87 krt, az alap teszen **13,875 frt 87 krt.**

Fogadják a kegyes adakozók és gyűjtők egyházunk iránt tanúsított buzgó fáradozásaikért az egyház-község nevében hálás köszönetünket.

Budapest, 1884. jun.

Hajós János,
egyh. gondnok.

Végh József,
pénztárnok.